НАЦИОНАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

№ 119 (17763)

2009 чылдың октябрь 20, вторник

Садар өртээ 4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

36 ЫДЫКТЫГ ЭРТИНЕНИҢ ТЫВЫЛГАНЫ

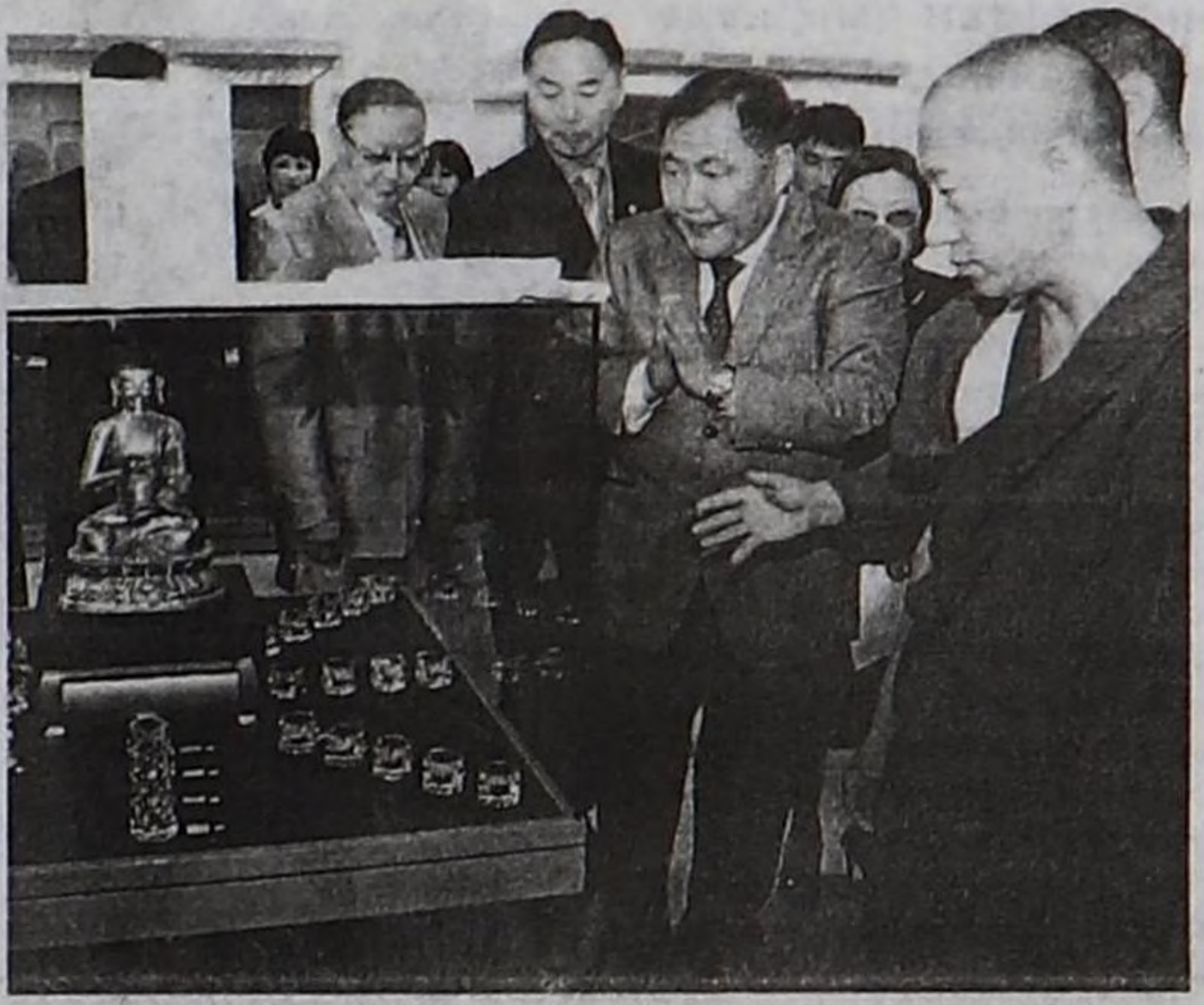

Тыва Республиканың Национал музейиниң шыгжамырындан тывылган 36 ыдыктыг эртиниң немешкени база ооң чырыкче үндүрген таварылгазы-биле Чазак Даргазы Ш.Кара-оол болгаш Шакья башкы-биле ужуражылга октябрь 15-те болуп эрткен. Ужуражылга парлалга конференциязы-биле доозулган.

Тыва – бистиң кайгамчык онзагай чуртувус. Каас-чараш бойдузу, арыг агаары делегейниң аалчыларын кайгадып, катап-катап келир күзелин оттуруптар. Ол ышкаш республиканың девискээринден казып тыпкан эртинелерниң тывылганы бистиң эрте-бурунгу уктазылывысты шынзыдып тодарадып турары. Ол дээрге, скиф үезиниң бадыткалы. Тывавыстың ыдыктыг эртинелери Национал музейниң шыгжамырында кадагалаттынып турары чоргааранчыг. Тыва чоннуң сарыг шажын чүдүлгезин катап диргизип, сайзырадып турары — бурунгу өгбелеривистиң чүдүп чораан чүдүлгезин хүндүлеп билири. Бурунгу салгалдарның херээн төлептиг уламчылаар харыысалга биске, тыва чонга, онаашкан. Бис ону шынзыдып, улуг буян деп санап чоруур бис.

Национал музейниң шыгжамырындан 36 ыдыктыг эртиниң тывылганы – төөгүлүг болуушкун. Ону Байыр болгаш Аганак лама-башкылар бурганны аштап, чаартып турган езулал үезинде тып алган. Бурганның бажының иштинге 17 эдилел болгаш 23 сарыг шажынның реликвиязының кезээн шыгжап каан болган. Ол дээрге Наропаның бажының дүгү биле сөөгүнүң кезектери, Богдо-Гэгээнниң хевиниң кезээ база Цонкапаның хевиниң артынчылары. Олар шупту шажын башкылары болгаш сургаалчылары болуп турар. Музейниң кадагалалынче өске бурганнарны дамчыдарда, үезинде иштин аштап-арыглап каапкаш дамчыткан турган. Чүгле бо бурганның иштинге ыдыктыг эртинелер кайгамчык таварылга боол артып калган болган. Бо ыдыктыг тывыш Тыва чуртувуска бүгү-ле экини көргүзер Бурган башкының дээди демдээ деп санап турар. Бистиң чер-чуртувуста тывылган эртинелер Тываның келир үеде эки амыдыралдың, хөй националдыг чоннуң быжыг найыралының демдээн көргүзүп турар.

Шакья башкының тайылбырындан алырга, Тывада ыдыктыг шажын чүдүлгезиниң эртинезиниң тывылганы — кайгамчык болуушкун. Ылап-ла Тыва Республиканың девискээринге тыптып келгени таварылга эвес. Бо болуушкунга чүгле тыва чон эвес, а бүгү делегейниң шажынчылары өөрүүр дээрзин башкы чугаазынга демдеглээн. Ынчангаш мындыг ыдыктыг эртинени Тывадан дашкаар үндүрбейн, чуртунга кадагалап арттырып алырын күзээн.

Ужуражылганың соонда музейниң залынга Чазак Даргазы Ш.Кара-оол, Культура болгаш социал политиказының яамызының сайыды В.Донгак, Национал музейниң директору В.Чигжит болгаш келген лама-башкылар-биле парлалга конференциязы уламчылаан. Чазак Даргазы Ш.Кара-оол тывылган 36 эртине дээрге тыва чоннуң улуг аас-кежии деп демдеглээн. Сарыг шажын чүдүлгезиниң нептереп, сайзырап турары өөрүнчүг. Бо хүнде бурунгуларывыстан келген демдек биске аас-кежикти сөңнеп, хөгжүп сайзыраарынга улуг идигни берип турары-дыр. Бис ол бүзүрелди бадыткаар ужурлуг бис дээрзин Чазак Даргазы Ш.Кара-оол чугаазынга айыткан.

Парлалга конференциязының киржикчилери салдынган айтырыгларга тус-тузунда харыыларны берип, тайылбырны кылган. Конференцияның төнчүзүнде Национал музейниң директору В.Чигжит келир чыл Туризм чылы болганда, үр чылдар дургузунда шыгжамырда кадагалаттынып турар даш тураскаалдарны делгеп көргүзер стеларийни музейниң девискээринге кылырын дыңнаткан.

Валерия КОНГАР.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

«СҮБЕДЕЙ» СПОРТКОМПЛЕКС: бодалдар, саналдар

Толбан САМДАН, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутады, республиканың уругларның спорт школазының директору:

— Кызыл хоорайның Южный микрорайонунуң бүгү уругларын хаара туткан бис, олар №5, №14, №9, №3 школаларның өөреникчилери спорт комплекизинде идепкейлиг кичээлдеп турарлар.

Бокс талазы-биле делегей чергелиг спорт мастери, Россияның ийи дакпыр чемпиону, делегейниң хүлер шаңналының эдилекчизи Саян Санчат бисте бокс тренери болуп ажылдап турар. Ында аныяктар күзелдии-биле киржип турарлар. Хостуг хүреш оолдарның эңне ынак спорту, ооң тренери Наадым-2009-туң чемпиону Эрес Кара-Сал.

Тывада спорттуң чаа хевири болур уран гимнастиканы уруглар сентябрьда өөренип эгелээн. Красноярскиден билдингир Россияның спорт мастери, дээди категорияның специализи Алена Удодту чалап алган бис. Эгезинде уран гимнастикага күзелдиг уруглар эвээш боор деп бодап турган бис, херек кырында ындыг эвес, хөй болган, ол бисти өөртүп турар. Бисте уран гимнастика кичээлдери эрттирер тускай дериттинген зал чок болуп турар, ону шиитпирлээр хемчеглерни ап тур бис.

Спорткомплексте ажыл-иш эртенден орай кежээге чедир «хайнып» турар. Маңаа чүгле спортка хандыкшылдыглар кээп турар эвес, спортчу эвес-даа кижилер сөөлгү үеде хөйү-биле кээп, маргылдааларны көрүп, ында ойнап-хөглээн кижилерни сонуургап көрүп турар болу бергеннер.

«Сүбедей» спорт комплекизи спортка аныяктарны-даа, улуг-даа назылыг кижилерни хаара тударынга, кадыын быжыглаарынга, хостуг үезин ажыктыг эрттиреринге улуг рольду ойнап турар. Ол чүгле спортчуларның эвес, кызылчыларның, республиканың чурттакчыларының амыдыралынга ажыктыг болуп турарынга хамаарыштыр кым-даа маргыжып шыдавас дээрзи билдингир.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында

САЙГАРЫЛГА ЭГЕЛЭЭН

Тыва Республиканың 2010 чылда болгаш 2011 база 2012 чылдарның планныг үезинде республика бюджединиң төлевилелин Тыва Республиканың Чазаа ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга чугаалажып көөрүбиле октябрь 15-те чоруткан. Палатага келген бюджет төлевилелин Бюджет болгаш саң-хөө-чээли политиказының талазы-биле комитетке сайгарып көөрү-биле октябрь 16-да берген. Депутаттар республиканың Саң-хөө яамызы-биле немелде консультацияны эрттирген соонда Хоойлужудулга палатазынга киирген документилерниң составы бюджет чорудулгазының дугайында республика Хоойлузунуң 16 чүүлүнге дүгжүп турар деп түңнелге келгеннер. Ынчангаш Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының Чөвүлелинге 2010 чылда республика бюджедин көөрүнүң дугайында шиитпирни хүлээп алырын сүмелээн.

Хоойлужудулга палатазының Чөвүлелинге шак ындыг чогумчалыг шиитпирни хүлээп алган. Палатаның комитеттеринде чаа бюджеттиң төлевилели-биле ажыл эгелээн. Бюджет чорудулгазынга дүүштүр республиканың Кол саңхөө документизиниң төлевилелиниң бирги номчулгазынга 15 хонук хуусааны берип турар.

ТР-ниң УХ-ниң ХП-ниң парлалга албаны.

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутаттарынга

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ээлчеглиг чээрби бешки хуралы **2009 чылдың октябрь 23-те 09.00 шакта** Тыва Республиканың Чазааның Бажыңының хуралдаар залынга болур. Бүрүткээри 08.00 шакта эгелээр.

Ол-ла хүн, 2009 чылдың октябрь 23-те, хурал соонда «Сүбедей» спорт комплекизинге Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының спартакиадазы болур.

Хүн айтырыы:

1.Тыва Республиканың Кызыл хоорайның «Магистральный» суд участогунуң эптештирилге судьязын томуйлаар дугайында.

2. «Тыва Республикада бюджет чорудулгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу.

3. «Тыва Республикада бюджеттер аразының хамаарылгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 8 чүүлүнге өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу.

4.Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының эрге байдалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 28 чүүлүнге өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу.

5. Өске-даа айтырыглар.

АМЫДЫРАЛЧЕ — БУРУНГААР КӨРҮҮШКҮН-БИЛЕ

• Бөгүн Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол КТРК «Тыва» каналга «Ажык чугаа» деп программага киришкен. Ооң чугаазының допчулалын номчукчуларывыска таныштырдывыс •

Бөгүн, октябрь 20-де, республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол КТРК «Тыва» каналынга «Ажык чугаа» деп теледамчыдылгага киришкен. Телебашкарыкчы Виталий Кузнецов Чазак Баштыңы-биле Чазактың октябрь 15-те республиканың Улуг Хуралынче кииргени «Тыва Республиканың 2010 чылда болгаш 2011-2012 планнаттынган чылдарда республика бюджединиң дугайында» хоойлунуң төлевилелиниң дугайында чугааны кылган.

«Ажык чугаа» деп теледамчыдылга үезинде ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолга корреспондент Виталий Кузнецов айтырыглар салып олур.

Шолбан Кара-оолдуң чугаалааны-биле, республиканың саң-хөө дугайында кол документизи хоойлу-дүрүмнүң негелделеринге дүүштүр үе-шаанда тургустунган болгаш парламентиже кииртинген. 2010-2012 чылдарда Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш удур тодарадыышкыннарын делегейниң саң-хөө кризизин өөренип көрүп тургаш, кылганы-биле бо документ эрткен чылдарныындан онзагай ылгалып турар.

«Бөгүн Россияның экономиказы кончуг нарын байдалда хевээр, чурттуң бюджеди канчаар-даа аажок нарын байдалда тургустунуп турар. Чеди миллион кижи бо хүннерде ажыл чок артпышаан, ынчангаш регион бүрүзү кризиске удур шыңгыы хемчеглерни алырын кызып турар — деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн, — федералдыг төптүң негелдези-биле база бодунуң эгелээшкини-биле Тыва тургустунуп келген байдалды шыңгыы хыналдага алган. Ооң түңнелинде республика чурттуң 14 эң эки байдалдыг регионнарының санынче кирген. Мындыг байдалды чедип алырынга эрткен чылын 2009 чылдың бюджедин өй-шаанда эки шынарлыг кылдыр тургузуп, камгалап алганывыс улуг идигни берген. Ынчан бис федералдыг субсидияларны хөйү-биле демнежип акшаландырдывыс. Ынчангаш күш-ажыл рыногунуң бергедээшкиннерин чавырылдырарының талазы-биле программаны 150 миллион ажыг рубльге камгалап алдывыс, 40 миллион ажыг рубльди биче болгаш ортумак сайгарылганың бүдүрүлгелерин деткииринче киирдивис. Ооң түңнелинде Тыва Республика биче болгаш ортумак сайгарылганың бүдүрүлгелерин деткииириниң талазы-биле Россияның он эң эки регионнарының санынче кирген. Ынчангаш федералдыг бюджеттен доктаамал акшаландырыышкынны чедип алганывыс биске улуг деткимче болган».

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы 2009 чылды экономиканың кол-кол көргүзүглери камгалаттынып арткан турум, чогумчалыг чыл кылдыр санап турар, ажыл-херекти ол байдал-биле тударының чугулазын демдеглээн. Келир 2010 чыл кризистиң уламчылаарының чылы болур. 2010 чылда федералдыг бюджеттен саң-хөө дузазы 10209, 5 млн. рубль болур. 2009 чылдыы-биле деңнээрге, 14 хуу эвээжээн. Ооң иштинде: социал төлевирге субсидия 382, федералдыг бюджеттен бюджет хандырылгазын деңнештирерингe дотация 385 млн. рубль кызыртынган.

Шолбан Кара-оолдуң тайылбырлап турары-биле алырга, социал хүлээлгелерни долу хемчээлинге күүседир сорулга-биле 2010 чылда инвестиция программаларын болгаш республиканың тускай сорулгалыг программаларын боттандырарынга бюджет акшаландырыышкынын 15 хуу кызырган бооп турар.

Республиканың каттышкан бюджеди чарыгдалдар талазы-биле 14, 1 млрд.рубль, орулгалар талазы-биле 13, 8 млрд. рубль кылдыр тургустунган, дефицит бюджет хоойлужудулгазынга дүүштүр 304, 2 млн. рубльге планнаттынган. Каттышкан бюджеттиң боттуң орулгазы баш удур санаашкыннардан алырга, 9 хуу өзүлделиг болур — 3598, 1 млн. рубль (3,6 млрд.рубль).

Каттышкан бюджеттиң чарыгдалдары 2010 чылда 2009 чылдың деңнелинден 9 хуу эвээжээр.

«Чарыгдалдар структуразында кол үлүгнү (74 хуу) социал адыр ээлеп турар: өөредилге — 35, 1 хуу, кадык камгалалы — 18, 6 хуу, социал политика — 16 хуу, культура — 4,4 хуу.

Социал магадылалдарны хандырары мурнады көрген чугула айтырыг боор турарын республиканың Баштыңы демдеглээн. Ооң-биле кады Тываның экономиказы-биле холбашкан болганда, көдээ суурларны хөгжүдери база чугула айтырыгларның бирээзи боор турар. Ол дээрге, тыва чоннуң амыдырал-чуртталгазы-биле холбашкан чугула байдал-дыр.

Тыва Республиканың бюджет албан черлериниң, күрүнениң болгаш муниципалдыг тургузугларның албан-дужаалдыг ажылдакчыларының (Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларын база киирер) күш-ажылының төлевир фондузу 2009 чылдың деңнелинде арткан. Күрүне эрге-чагыргазының болгаш бюджет албан черлериниң ажыл-чорудулгазының хандырылгазынче көрдүнген өске чарыгдалдар (үндүрүг болгаш коммунал ачы-дуза төлевирлеринден аңгыда) 2009 чылга бодаарга, ортумаа-биле 15 хуу кызырылган.

Көдээ ажыл-агыйны деткиири-биле федералдыг бюджеттен 500 млн. рубльди аңгылаары көрдүнген. А республика бюджединден 300 млн. рубльди ол сорулгага салыр. Оон аңгыда республиканың найысылалын долгандыр агрокуржагны тургузары-биле дүк болбаазырадыр болгаш кидис бүдүрер цехтерни ажыглалга киирер база теплица комбинадын эде тургузар талазы-биле республиканың көдээ ажыл-агыйының тускай сорулгалыг программаларының хөреңгизин ынаар углаар бис. Эрзин, Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарда эде болбаазырадыр цехтер бо чылын ажыглалга кирер. Ынчалдыр 2009 чылда агроүлетпүр комплекизин деткиири ол-ла деңнелде арткан, а акшаландырыышкынны бичии-даа кызырбаанын маңаа чугаалаар апаар».

Көдээни болгаш көдээ амыдыралды, көдээ культураны сайзырадыры-биле шагда-ла боттуг деткимче негеттинип турарын, ол чугула адыр дээрзин Тыва Республиканың Чазааның Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн. Көдээ амыдыралды хөгжүдер сорулгага акшаландырыышкындан 31 млн. рубльди тускайлаары көрдүнген.

2010 чылды Тывада Туризмниң чылы кылдыр чарлааны-биле ол адырның хөгжүлдезинче акшаландырыышкынны 2 катап улгаттырган.

«Туризмниң хөгжүлдезиниң дугайында чугаалап тура, бистер хоозун аазаашкыннар болгаш кыйгырыглар деңнелинге чугаалавас бис. Ынчангаш кол айтырыгларны амдаа бурунгаар көрүш-биле шимчедир ужурлуг бис – деп, Ш. Кара-оол демдеглээш, — ол дээрге кудумчуларның чырыы, Тываның чурттакчы чонунуң болгаш аалчыларының айыыл чок чоруу, аалчылар бажыңы болгаш турисчи ачы-дуза чедирилгези, хоорайның коммунал ажыл-агыйының дугайында кол айтырыглар-дыр. Ол дээрге бүдүн адырга хамааржыр дарый шиитпирлээр ужурлуг хүн бүрүнүң чидиг айтырыгларынче кирип турар. Автомобиль оруктарын тударынга болгаш ажыглаарынга 342,3 млн. рубльди аңгылаар, ол дээрге 2009 чылда 16 хууга өзүлде-дир».

Октябрьның бирги чартыында болуп эрткен Тываның төөгүзүнде Аңчыларның болгаш балыкчыларның бирги съездизи Туризм чылынга белеткелдиң үе-чадазы болганын Тываның Чазааның Даргазы демдеглээн. Эки организастаан туризм бизнези экономикага болгаш социал адырга улуг ажыктыг болур деп, республиканың Чазаа санап турар. Ынчангаш Чазактың туружу болза, бистиң аңныыр ажыглал черлеривиске хоойлу езугаар аңнаар дээш кым келир болдур, оларга эң-не таарымчалыг, эптиг болгаш айыыл чок чорукту тургузар ужурлуг бис.Бүгү хевирниң төтчеглекчилеринге, хоойлу езугаар эвес байып алырынга ынактарга быжыг моондакты тургузар, ону кылып болурунга чүгле турасорук эвес, бүгү аргалар күрүне эрге-чагырга органнарында бар.

Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол 2010 чылда республиканың ажыглалга кирер тудугларын доозарынче кол кичээнгейни угландырарын база катап демдеглээн. Чаа тудугларны эгелээри көрдүнмейн турар.Чүгле ийи тудугну кылыр: Кызыл хоорайга уруглардың болгаш аныяктарның спортун хөгжүдер бассейнни, Тыва Республиканың Национал музейинге стеларияны тудар. Тудугну ийиги чергениң планынче чоруй барган деп санап болбас, ол мурнуку хевээр, дүрген хөгжүдер адыр болуп хевээр артар.

Бир эвес чурттаар оран-сава тудуунуң дугайында чугаалаар болза, чүгле хуу чер бажыңнар тудуунуң идепкейлиинге идегээр апаар бис. Чазак Даргазы Шолбан Кара-оолдуң саналы-биле, Тыва Республиканың Чазааның үндүрген доктаалын езугаар чурттаар оран-сава кылып алыр дээн күзелдиг чамдык категорияларның кижилеринге ыяш кезип алырынга чиигелделерни киргенин сактып келиңер. Июль 1-ден эгелеп олар бир куб. метр дээш 8 рубльди төлээш, тайгадан ыяштарны кезип ап болур. Ол дээрге дайын хоочуннары, дайын-чаага киржип турган кижилер, бойдустуң хай-халавындан когараан кижилер, көдээ черде амыдырап-чурттап чоруур 35 харга чедир назылыг аныяк специалистер, 3 азы оон-даа хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер болур. Чиигелде чүгле бажың тудуп алырынга азы чурттап олурар бажыңын улгаттырып калбартырынга, херим иштинде амыдыралга херек кажаа-хораа тудуп алырынга күштүг болур. Шак мындыг чиигелде-биле чиигелдени ап болур эргелиг кижилер моон соңгаар тудуг материалдарын 10 катап чиик өртекке садып ап болур. Чазак Даргазының доктаалы үнген соонда, көдээ черлерде бажыңналгат тудуп алыр чоруктар элээн көвүдээн деп болур. Сүт-Хөлдүң 1205 кижи чурттакчылыг Ишкин сумузунда безин 24 чаа бажыңның тудуглары дооступ турар.

Чоннуң биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруун деткиири эң кол угланыышкын болуп артары хевээр болур. 2009 чылда бо талазы-биле ажылдар уламчылаар. Республиканың бюджединден биче болгаш ортумак сайгарлыкчыларны деткиири-биле 15 миллион рубльди аңгылаан. Ол акша-төгерикти федералдыг бюджеттен келген дузага дакпырлаштыр ажыглаары көрдүнген.

Түңнел үндүрүп тургаш, республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол 2010 чылда болгаш план езугаар 2011 –2012 чылдарда бюджет элээн шыңгыы болур болзадаа, таарымчалыг деп демдеглээн.

Каттышкан бюджеттиң орулгазы 9 хуу өзүлделиг – 3598,1 млн. рубль (3,6 млрд. рубль) болур.

"Тывага бо сорулгалар улуг-даа болза, бис ону чедип алыр бис" деп, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол бүзүреткен.

Долаана САЛЧАК
белеткээн.

Виталий ШАЙФУЛИННИҢ тырттырган чуруу.

Социал айтырыг

«ДАЛАЙГА ДАМДЫ ДУЗА...»

Чаа өөредилге чылы эгелээр деп турда, муниципалдыг нийти өөредилге чери Кызылдың дөрт дугаар школазының директору, социал педагогтары ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттарынче дилег чагаа-чагыгны бижээн.

Ук школада 800 ажыг өөреникчи өөренип турар, оларның арасындан 147 өөреникчи социал камгалалы кошкак, хөй ажы-төлдүг болгаш эвээш орулгалыг, амыдыралдың берге байдалынга таварышкан өг-бүлелерден боор турар. Ынчангаш өөредилге чылында уруг бүрүзү школазынче барып, парталар артынга олурулкаш, өөредилгезин уламчылаан турарын чедип алыр дээш чагыгны киирген турган.

Бо удаада ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады И.В. Чучев ол школаның уругларынга ээлчеглиг деткимчезин көргүзүп четкени ол. Кыштың ажыг соогу кээргел чокка хаарып келир үеге чедир чүгле санныг хонуктар арткан деп болур, ынчангаш депутаттар социал камгалалы кошкак өг-бүлелерниң уругларынга кышкы хептерни белекке тыпсыр деп шиитпирлээш, кылын, чылыг, кышкы курткалар, кышкы идик, спортчу хеп, өөренир костюм аймаан деткикчилерниң күжү-биле садып алгаш, школага келген.

Ындыг-ла амыр эвес амыдыралындан, үе-чергезинден ыяткандаа ышкаш, ады кирген уруглар, оолдар социал педагогтарның өрээлинче кирбейн шаг болду. «Чурум үреп каан эвес силер, уруглар, дузаламчы тыпсыры ол-дур, кириңер» — дээримге, оожум кирип келгеш, эжик аксында сыңны берген турлар.

Дөрткү классчы Герпецкий Романга Хоойлужудулга палатазының депутады И.В.Чучевтиң белекти тыпсып турары.

«Чоокшулап келиңер, ажырбас, мен база силерни ышкаш өг-бүлеге өскен мен. Дайын чылдары болгаш чүү-даа чедишпес, берге үелер турган. Ыятпаңар, силерге дузаны көргүзери бистиң база бир хүлээлгевис-тир» — дээш, Иван Васильевич Чучев оолдарны бодунуң чанынче чалады. Ындыг сөстерден оолдарның карактарында отчугаштар чырып, дидим болу берип, белектерни сонуургай бээр арасында даңзыда кирген оолдар, кыстарны адааш: «Далайга дамдыдаа болза дуза кадар, силерниң школаңарда алды өөреникчиге ниити түңү 30 муң рубльге белек кылдыр кышкы хептерни сөңнеп тур бис» —дээш, холдарын тудуп: – «Ам чүгле өөредилгеге чедииш-кинниг болур дээш кызып өөрениңер», деп чагыын чагааш, деткимчезин хүлээдип берди.

Деткикчилер – балык заводунуң директору Л. Логинова, Агросервистиң удуртукчузу Ю. Тыхеев, ОТСУ-1-ниң директору Макшанов, «Тывакомплект» ААН-ниң чиңгине директору А. Сергачевтуң ачызында уруглар, оолдар бо кыш таварыштыр чылыг хептерни алганы уттундурбас боор артар.

Айлаң МОНГУШ.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Пенсия фондузунда

АЖЫЛДАВАЙН ТУРАР ПЕНСИЯ АЛЫКЧЫЛАРЫНГА СОЦИАЛ ДЕТКИМЧЕ

Россияның Пенсия фондузунуң ТР-де салбырының удуртукчузу Б.А. Тугур-оол, ооң оралакчызы С. Д.-К. Кенден база социал төлевирлер талазы-биле килдистиң начальниги О.А. Котова олар ажылдавайн турар пенсионерлерниң пенсиязынга келир 2010 чылда өзүлде талазы-биле парлалга конференциязын эрттирген.

Пенсия хоойлужудулгазында чаартылгаларның бирээзинге бо чылдың июль 24-те хүлээп алганы «Күрүнеден социал дуза дугайында» Федералдыг хоойлуда «Пенсияга социал немелделер» деп чүүлдү немээни болур. Ылавылаарга, социал немелделерни, 2010 чылдың январь 1-ден эгелеп ажылдавайн турар пенсия алыкчызы кижиге ооң материалдыг хандырылгазының ниити түңү амыдырап-чурттаарының эң кудуку хемчээлинден көвүдевес болза, чүгле ынчан немелде төлевирни чорударын айыткан. Ынчангаш ажылдавайн турар пенсионерниң материалдыг хандырылгазының ниити түңү, ооң иштинде пенсиязы база социал төлелгелери – ай санының акша төлевири, немелде материалдыг хандырылгазы, субъектиде тургускан социал деткимче акшазы кудуку хемчээлден эвээш болур болза, аңаа немелде социал төлевирни тургузар.

Ажылдавайн турар пенсия алыкчызы кижиге немелде социал төлевир ийи хевирлиг боор болур: федералдыг болгаш регионалдыг. Федералдыг немелде төлевирни Пенсия фондузу, регионалдыг төлевирни регионнуң социал камгалал органнары чорудар. Бир эвес Россия Федерациязының субъектизинде пенсионерниң амыдырап-чурттаарының кудуку хемчээли РФ-те көрдүнген ол хемчээлден куду болза, федералдыг немелде төлевирни немей төлээр. А бир эвес субъектиде пенсионерниң амыдырап-чурттаарының кудуку хемчээлинден куду болза, ажылдавайн турар пенсия алыкчызынга регионалдыг немелде социал төлевир кылдынар. Чижекке көөр чүве болза, ол хемчээлдер Тыва Республикада — 4565 рубль болза, Россия Федерациязында — 4780 рубльге деӊ. Ындыг болганда, Тыва Республикада ол хемчээл РФ-те ажылдавайн турар пенсия алыкчызының ап турар пенсиязы ол хемчээлден куду болганда, Пенсия фондузу федералдыг социал немелделерни төлээр.

Чижээ, назылап кырааны дээш херээжен кижи 3073,28 көпеек пенсия, ооң кырынга ай санында дайын хөделиишкининиң киржикчизиниң дулгуяа дээш 286 рубль акша немелдезин, ниитизи-биле 3359,28 көпеекти ап турган болза, амыдырап-чурттаарының кудуку деңнелинге четпес, эвээш пенсия ап турары дээш, федералдыг социал немелде төлевири кылдыр 1205,72 көпеекти ол алыр. Ынчан ол ниитизи-биле 4565 рубльди холунга алыр.

База бир чижек, үшкү бөлүктүң инвалиди дижик. Ооң пенсиязы 2178 рубль, ай санында 1236 рубль немелде төлевирни, ооң кырынга чуртталга-коммунал ачы-дузазынга төлевир дээш 422,01 көпеек акша компенсациязын, азы 2178 руб. + 1236 руб. + 422,01 көпеек = 3836,01 көпеекти ниитизи-биле материалдыг хандырылга акшазынга ап турар болза, федералдыг социал немелде төлевир дээш 728, 99 көпеекти ол алыр апаар.

Ол социал немелде төлевирлерни үе-шаанда алган турары-биле, республикада пенсия алыкчылары болур 10 муң 600 кижиниң херектерин көөр ажылдар пенсия эргелелдеринде кидин түлүк. Ажылдавайн турар пенсионерлерни деткииртиниң бо чаа хевири оларга немелде шүүдел тургуспас: справка, документилер чыгбас, билдириишкин биживес, пенсия фондузунга кээп турбас. Пенсиязының болгаш ап турар төлевирлериниң, дузаламчы акшаларының дугайында медээлерни пенсия фондузу болгаш социал хандырылга органнары боттары чыып алыр. А бир эвес пенсия алыкчызы немелде социал төлевирниң хемчээлинге чөпшээрешпес болза, ол чурттап турар черинде пенсия фондузунуң салбырынга келгеш, бадыткал документилерин көргүскеш, эде санаашкыннарны кылдырып ап болур. Немелде социал төлевир ап турар пенсия алыкчызы ажылга тургустунуп алза, ол дугайын дарый дыңнадыр. А пенсияга социал немелде төлевирлерни бо чылдың төнчүзү — декабрь айда – Чаа чыл бүдүүзүнде берип эгелээри эвээш пенсиялыг, ажылдавайн турар пенсия ажылдакчыларынга өөрүшкүлүг болуушкун болуру чугаажок.

Айрада МОНГУШ.

Барыын-Хемчиктен медээлер

ЧАҢЧЫЛДАРНЫ САГЫЫРЫ – МӨЗҮ-БҮДҮШТҮҢ ХООЙЛУЗУ

Октябрь 16-ның хүнүнде Кызыл-Мажалыктың Культура ордузунга сумузунуң чагырыкчызы Ш.Д. Салчак, ооң социал политика талазы-биле оралакчызы С.А. Монгуш, Тываның Камбы-лама эргелелинден Буян башкы, кожууннуң хүрээзинден Чамбал башкы, иштики херектер килдизиниң начальниги Ш.К. Ооржак, херээженнер чөвүлелинден С.Б. Монгуш, ТР-ниң УХ-ниң Хоойлужудулга палатазының депутады Р.Ч. Монгуш болгаш албан черлериниң удуртукчуларының киржилгези-биле «Соңгу чорук йөрээлдери база орнукшудулга езулалдары» деп темага чоннуң хуралын эрттирген.

Чоннуң бурунгу шажыны хамнаашкынның болгаш сарыг шажынның езу-чурумун эдерип, бурунгу өгбелерниң сагып чораан дүрүмнеринден үеге дүүшкен, өөредиглиг чүүлдерин ажыглаары, орнукшудулга үезинде чоннуң арагалаашкынынга дээш, өске-даа айтырыгларга хамаарыштыр ажык чугааны чоруткан.

Камбы-лама эргелелинден Буян башкы чоннуң ужур чаңчылдарын сагыыры дээрге-ле – мөзү-бүдүштүң хоойлузу-дур, ону сагып, амыдыралга ажыглаары дээрге-ле, эрге-хоойлулуг күрүнениң бижиттинмээн бир хоойлузунуң дүрүмнерин сагып чоруурувус ол дээш, сарыг шажынга хамаарыштыр алырга орнукшудулга езулалын эрттирерин буддисчи ыдыктыг номнарда шагда-ла бижип каан, ону чүгле чонга чедингир кылдыр тайылбырлап чедирери база бистиң хүлээлгевис-тир деп чонга дыңнаткан.

ҮЕЖИЛЕРИВИСТИҢ КӨРҮЖҮ-БИЛЕ

Кызыл-Мажалык суурнуң тургустунганындан бээр 80 харлаан юбилейинга уткуштур «Кызыл-Мажалык үежилеривистиң көрүжү-биле» деп фото-чуруктар делгелгезинге белеткел ажылдарын чорудуп турар. Төөгүлүг Барыын-Хемчиктиң судалы болган суурунга хамаарыштыр солун экспонаттар фотографтарның болгаш чурук тырттырарынга сонуургалдыгларның шыгжамырындан үнүп келиринге делгелгениң организаторлары улуг бүзүрелдиг.

КҮШ-АЖЫЛ ЯРМАРКАЗЫ

Октябрь 22-де Барыын-Хемчик кожуун чагыргазында аныяктар политиказы болгаш спорт талазы-биле ажылдаар килдис кожууннуң чонну ажылга хаара тудар төвү-биле дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлери доосказн аныяктарның ортузунга күш-ажыл ярмарказын эрттирер. Аңаа кожуунда албан черлери болгаш хууда сайгарлыкчылар хостуг олуттарны сүмелеп, аныяктарга ажык оруктту бээринге идегел улуг.

ЧАШТАР САНЫ КӨВҮДЭЭН

Чурттуң Президентизиниң салган сорулгазы – Россияның чурттакчы чонунуң кижи санын көвүдедир деп политиказының боттанып ышкыны чоннуң чайгаар өзүлдези-биле бедик көргүзүглүг бистиң Тывага база бир улуг базым болган. Чурттакчы чон талазы-биле хөй чурттакчылыг черге хамааржыр Барыын-Хемчик кожуунга бо чылдың тос айларында 345 чаштар төрүттүнген. Оларның 168-и оолдар болган болза, 177-зи — кыстар. Оларның арасында 3 ийистер бар.

Чаа төрүттүнген чаштарны ламабашкыларның ном ажыткаш адаан аттарны хөйү-биле адап турар. Оларның арасында Ринчена, Аюр, Адиана, Алдын-Сай деп аттар эң хөй.

КОМБАЙННЫҢ ХӨӨМЕЙ ЫРЫ ЧАҢГЫЛАНГАН...

Кожуунда кышка белеткел талазы-биле байдал багай эвес. Социал объектилерде хөмүр-дашты дүжүрген. Чон кыштап чиир ногаа, картошказын ажаап алган. Сигенширбиилдиң, тараа культуразының дүжүдү чаагай болган. Күскү ховуларда комбайнның хөөмей ыры чаңгыланган, чон ам капуста ажаалдазынче мөөңү-биле үнүпкен.

ШЕКПЭЭРНИҢ ШАЛЫПЧЫ АНЫЯКТАРЫ

Шекпээр сумузунда 14-ден 30 хар аразында 344 аныяктар бар. Оларның 61-и — школачылар, 85 кижи аңгы-аңгы өөредилге черлеринде өөренип турар болза, арткаңнары өске категорияларга хамааржыр аныяктар болуп турар. Дээди өөредилге черлеринде — 43, ортумак тускай өөредилге черлеринде — 33, профессионал училищелерде 9 кижи өөренип турар.

Республиканың Чазаанның чарлааны Аныяктар чылынга турасаткан янзы-бүрү хемчеглерни бадылаан тускай план-биле чорудуп турар. Часкы-күскү хову ажылдарынга болгаш чайгы күш-ажылчы лагерьлерге база хөй-нийти ажылдарынга аныяктардан болгаш улуг класстың өөреникчилеринден 235 кижини хаара туткан. Чаа эгелеп чоруур сайгарлыкчылар Шончалай Хомушку — хлеб быжырар, Омак Монгуш — чазаныр цехти, Аряна Монгуш мал чуур болгаш мал аарыгларынга удур ажылдар чорудар черлерни күрүнеден дузаламчы акшаны алгаш, ажыткан. А Артур Ооржак биле Аяс Саая күзүн ажаап алганы тараазының болгаш картошказының дүжүдүн сааргаш орулгалыг болганын онзалап болур.

АЛДАРЛЫГ КИЖИЛЕРГЕ ТУРАСКААДЫП...

Барыын-Хемчик кожууннуң чурттакчы чону Кызыл-Мажалык суурнуң 80 харлаанын ноябрь 4-те байырлап эрттирер. Тываның төөгүзүнде солун допчу намдарлыг, чон арасында ады-сураа алдаржаан билдингир кижилер: Буян-Бадыргы, Оюн Күрседи, Хомушку Чүргүй-оол, Василий Хомушку, Чес Михаил дээш, оон-даа өске аттарлыг кудумчуларның чурттакчылары ол кижилерге хамаарыштыр солун төөгүлерни, оларга турасаткан ыры-шүлүктерни, тырттырган, чураан чуруктарны хөйнүң сонуургалынга бараалгадыр.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында хөй-ниити каттыжыышкыннары-биле кады ажылдажылга талазы-биле чөвүлелдиң составынга эдилгелер киирериниң дугайында

«Тыва Республиканың Чазааның Даргазының эрге-байдалдарының дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 7 чүүлүнүң 4 кезээн удуртулга болдуруп, **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Даргазының 2009 чылдың август 14-те «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Хөй-ниити каттыжыышкыннары-биле кады ажылдажылга талазы-биле чөвүлел дугайында» №193 Чарлыы-биле бадылаан Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Чөвүлелдиң составынга дараазында эдилгелерни киирер:

а) Чөвүлелдиң составынче дараазында кижилерни киирер:

Омак Владимирович Ондарны – дайынчы хөделиишкиннерниң хоочуннарының болгаш инвалидтериниң Тыва Республиканың «Боевое братство» хөй-ниити организациязының даргазы;

Радислав Николаевич Наважапты – хөй-ниити-күрүне күш-культура болгаш спортчу «Юность России» каттыжыышкынының Тывада регионалдыг салбырының даргазы;

Светлана Максимовна Мунзукту – Тыва Республикада Максим Мунзук аттыг «Дерсу Узала» хөй-ниитиниң ачы-дуза чедирилге фондузунуң директору;

Хеймер-оол Очурович Ооржакты – «Россияның Журналистер эвилели» хөй-ниити организациязының Тыва регионалдыг салбырының даргазы;

Март-оол Хертекович Дан-Сюрюнну – Дээди атаманның Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлээзи, Россияның казактар тургузуунуң эвилелиниң полковниги;

Владимир Александрович Елсуковту – «Россияның либерал-демократтыг партиязы» политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбырының удуртукчузу.

б) Чөвүлелдиң составындан дараазында кижилерни үндүрер:

Ирина Вениаминовна Бабкинаны;

Далаа Хертекович Дан-Сюрюнну.

2. Бо Чарлык ат салган хүнүнден күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2009 чылдың октябрь 7

№229

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Инвалидтер херектериниң талазы-биле чөвүлелдиң дугайында

Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Инвалидтер херектериниң талазы-биле чөвүлелдиң хуралының түңнелдеринге хамаарыштыр Россия Федерациязының Президентизиниң 2009 чылдың апрель 17-де № 937-Пр даалгазын күүседири-биле **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Инвалидтер херектериниң талазы-биле чөвүлелди тургузар.

2. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Инвалидтер херектериниң талазы-биле чөвүлелдиң дараазында капсырылга даңзызын болгаш Дүрүмүн бадылаар.

3. Бо чарлык албан езузу-биле парлаттынган хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2009 чылдың октябрь 7

№230

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2009 чылдың октябрь 7-де №230 Чарлыы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Инвалидтер херектериниң талазы-биле чөвүлелдиң кежигүннериниң даңзызы

1. Дамба-Хуурак А.П. — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, даргазы;

2. Даваа К.Т. — Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыды, дарганың оралакчызы;

3. Тулуш О.П. — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының комплектиг социал экономика хөгжүлдезиниң килдизиниң начальниги, советтиң секретары;

4. Суван-оол О.Н. — Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының оралакчызы;

5. Бурбучап Л.О. — «Тыва Республиканың профэвилелдер федерациязы» девискээр каттыжыышкынының даргазы (чөпшээрели-биле);

6. Доржу О.В. — Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы;

7. Кенден С.Д-К. — Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырының – даргазының оралакчызы;

8. Кюрю У.А. – Тыва Республиканың Чонну ажылга хаара тудар күрүне албанының агентилелиниң директорунуң оралакчызы;

9. Маспык-оол К.А. – Бүгү-россияның дайынның, күш-ажылдың, чепсектиг күштерниң болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның хоочуннарының (пенсионерлерниң) Тывада салбырының даргазы (чөпшээрели-биле);

10. Монгуш Ш.Ч. – Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузунуң оралакчызы;

11. Натсак О.Д. – Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыдының оралакчызы;

12. Ондар А.Д. – «Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелиниң» Тыва Республикада организациязының даргазы (чөпшээрели-биле);

13. Ондар М.К. – «Бүгү-россияның кулаа дыңнавастар ниитилели» хөй-ниити организациязының Тывада регионалдыг салбырының даргазы (чөпшээрели-биле);

14. Ооржак С.М.– Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының социал политика талазы-биле комитединиң даргазы (чөпшээрели-биле);

15. Хертек А.Б. – Бүгү-россияның инвалидтерниң хөй-ниити организациязы «Бүгү-россияның Күш-ажылдың Кызыл Тугу орденниг караа көрбестер ниитилелиниң» Тыва Республикада организациязының даргазы (чөпшээрели-биле);

16. Санчат А.С.– Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агыйының сайыдының бирги оралакчызы;

17. Самойленко И.П.– Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады (чөпшээрели-биле);

18. Ховалыг Б.Д. – Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының Чөвүлелиниң секретариадының удуртукчузунуң оралакчызы (чөпшээрели-биле).

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2009 чылдың октябрь 7-де №230 Чарлыы-биле бадылаан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Инвалидтер херектериниң талазы-биле чөвүлелдиң дугайында

Дүрүм

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Инвалидтер херектериниң талазы-биле чөвүлел (моон ыңай – Чөвүлел) Тыва Республиканың Чазааның Даргазының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары-биле, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының тус чер бот-башкарылга органнары-биле, хөй-ниити каттыжыышкыннары-биле, эртем-шинчилел болгаш өске-даа организациялар-биле Тыва Республиканың девискээринге инвалидтерниң болгаш оларның талазы-биле чугулалап көрдүнген айтырыгларны өөренип көөр болгаш шиитпирлежир чөвүлекчи орган болур.

2. Чөвүлел бодунуң ажыл-херээн Россия Федерациязының Конституциязынга, Тыва Республиканың Конституциязынга, Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлуларынга болгаш өске-даа хоойлужудулга нормативтиг актыларга, а ол ышкаш бо Дүрүмге үндезилеп чорудар.

3. Чөвүлел дугайында Дүрүмнү болгаш ооң составын Тыва Республиканың Чазааның Даргазы бадылаар.

4. Чөвүлелдиң кол сорулгалары болза:

инвалид байдалдарның болгаш инвалидтер талазы-биле тургустунуп келген нарын айтырыгларны Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга дыңнадыры;

инвалидтерниң талазы-биле күрүне политиказын тургузарының болгаш ону боттандырар арга-хоргаларның, хевириниң база үе-чадаларының дугайында саналдарны киирери;

Тыва Республиканың девискээринге инвалидтерге өске чурттакчы чон-биле бир дөмей эргелерин болгаш хостуг чоруун боттандырарының, оларга социал хандырылганы болгаш күрүне деткимчезин бээриниң (ооң иштинде немей) дугайында инвалид байдалдарның болгаш инвалидтер талазы-биле Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнериниң херек кырында ажыглалының деңнелин өөренип көрүп, анализти кылып тургаш, ол хоойлу-дүрүмнерни амыдыралга дүүштүр эде кылырының талазы-биле саналдарны белеткээри;

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының саналы-биле инвалид байдалдарның болгаш инвалидтер талазы-биле тургустунуп турар өске-даа айтырыгларны өөренип көөрү.

5. Чөвүлел салдынган кол сорулгаларны күүседири-биле дараазында эргелерлиг болур:

тургустунган чурум езугаар күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарындан, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының тус чер бот-башкарылга органнарындан, хөй-ниити каттыжыышкыннарындан, эртем-шинчилел болгаш өске-даа организациялардан база албан-дужаалдыг ажылдакчылардан херек чүүлдерни айтырар болгаш алыр;

күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының тус чер бот-башкарылга органнарының, хөй-ниити каттыжыышкыннарының, эртем-шинчилел болгаш өске-даа организацияларның албан-дужаалдыг ажылдакчыларын Чөвүлелдиң хуралынче чалаар;

күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының тус чер бот-башкарылга органнарының, хөй-ниити каттыжыышкыннарының, эртем-шинчилел болгаш өске-даа организацияларның инвалидтер талазы-биле күрүне политиказын боттандырарынче угланган айтырыглар көөрү-биле эрттирип турар хуралдарынга, конференцияларынга, семинарларынга киржири-биле боттарының төлээлерин чорудар;

тургустунган чурум езугаар медээ-сайгарылга болгаш эксперт ажылдарын чорудары-биле организацияларны, эртем ажылдакчыларын болгаш специалистерни кириштирер.

6. Чөвүлелде Чөвүлелдиң даргазы, ооң оралакчызы, секретары база Чөвүлелдиң кежигүннери бактаап турар. Олар Чөвүлелдиң ажылынга хөй-ниити үндезининге киржир.

7. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының социал амыдырал талазы-биле ажыл-чорудулгазын харыылап турар оралакчызы Чөвүлелдиң даргазы болур.

8. Чөвүлел салдынган сорулгаларга даянып, аналитиктиг болгаш эксперт ажылдарын чорударда бодунуң кежигүннеринден, база хөй-ниити каттыжыышкыннарының, эртем-шинчилел болгаш өске-даа организацияларның ажылдакчыларындан (Чөвүлелдиң кежигүнү эвес улустан) доктаамал болгаш түр үениң ажылчын бөлүктерни тургузуп болур.

9. Чөвүлелдиң хуралдарын белеткээр болгаш организастаар база хүн бүрүнүң өске-даа айтырыгларын шиитпирлээр кижи Чөвүлелдиң секретары.

10. Чөвүлелдиң хуралдарын 6 айда бирден эвээш эвес эрттирер. Херек апарганда, ээлчегден дашкаар хуралдарны эрттирип болур.

Чөвүлелдиң хуралын Чөвүлелдиң даргазы азы ооң оралакчызы башкарып эрттирер.

Чөвүлелдиң хуралын Чөвүлелдиң кежигүннериниң чартыындан хөйү олуржуп турда, күштүг деп санаар.

11. Чөвүлелдиң шиитпири сүме хевирлиг болур болгаш хуралга киришкен Чөвүлел кежигүннериниң чартыындан хөйү бадылаан болза, күштүг деп санаар. Шиитпирни протокол-биле долдурар болгаш Чөвүлелдиң даргазы азы хуралды баштап эрттирген кижи аңаа ат салыр.

Чөвүлел кежигүнүнүң хуралдың хүлээп алганы шиитпиринге удур бадылаан өскелерден ылгалып турар саналын бижимел-биле киирер болгаш Чөвүлелдиң хүлээп алган шиитпиринге капсырылга кылдыр кожар.

12. Чөвүлелдиң шиитпирлерин Тыва Республиканың Чазааның Даргазынче чорудар.

Херек апарган таварылгада Чөвүлелдиң шиитпирин Тыва Республиканың күрүнениң эрге-чагырга органнарынче, күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарынче, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының тус чер бот-башкарылга органнарынче чорудар.

Чөвүлелдиң шиитпириниң протоколундан уштa бижилгелерни сонуургалдыг кижилерже чорудуп болур.

13. Чөвүлелдиң шиитпирлериниң онза чугула айтырыгларын боттандырары-биле Чөвүлелдиң секретары Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чарлыктарының болгаш айтыышкыннарының төлевилелдерин белеткээр, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарынче, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының тус чер бот-башкарылга органнарынче Тыва Республиканың Чазааның Даргазының даалгаларын күүседири-биле чорудар.

14. Чөвүлелдиң организастыг болгаш материал-техниктиг хандырылгазын Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы харыылаар.

Тыва Республиканың соңгулда комиссиязының доктаалдары

Чөөн-Хемчик кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгелеринден хостаарының дугайында

2009 чылдың сентябрь 30 №97/385-5 Кызыл хоорай

Чөөн-Хемчик кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының чурттап турар чериниң аайы-биле депшиттирген бадылаар эргелиг кежигүнү Е.М.Танованың киирген билдириишкинин өөренип көргеш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 6 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. 1983 чылда төрүттүнген Елена Монгушовна Тdecoded Тановалы Чөөн-Хемчик кожууннуң девискээр сонгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү хүлээлгелеринден хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Бии-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгелеринден хостаарының дугайында

2009 чылдың сентябрь 30 №97/386-5 Кызыл хоорай

Бии-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының «Россия Федерациязының коммунистиг партиязы» политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбырындан депшиттирген бадылаар эргелиг кежигүнү Николай Григорьевич Шеринниң киирген

билдириишкинин өөренип көргеш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң база референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 6 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. 1946 чылда төрүттүнген Николай Григорьевич Шеринни Бии-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү хүлээлгелеринден хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Чаа-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаарының дугайында

2009 чылдың сентябрь 30 №97/387-5 Кызыл хоорай

Чаа-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаарының дугайында саналды өөренип көргеш «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң база референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүнүң 7 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Чаа-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазынга 1966 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Чаа-Хөл кожууннуң Ак-Дуруг суурнуң ниити билиг ортумак школазының директору Мерген Бордукович Сырбыкайны томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар кылдыр чорудар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д.ОНДАР.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш.САМБАЛА.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫЫШКЫННАРЫ

1982-1991 чылдарда төрүттүнген хамаатыларны 2009 чылдың октябрь-декабрьда шериг албанынче келдиртир дугайында

2009 чылдың сентябрь 28 №268-р Кызыл хоорай

1.Шеригге келдиртиринден хостаткан эргези чок, азы хуусаазын соңгаарлаткан 1982-1991 чылдарда төрүттүнген хамаатыларны 2009 чылдың октябрь-декабрьда шериг албанынче келдириишкинин чорудар.

2.Дараазында составтарны бадылаар:

— Тыва Республиканың келдириишкин комиссиязының кол болгаш курлавыр составын;

— Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының болгаш хоорайлар округтарының шериг келдириишкин комиссияларының кол болгаш курлавыр составын.

3.Республиканың чыылда пунктузу чок болганы-биле холбаштыр хамаатыларны шериг албанынче келдиртирин Кызыл хоорайның шериг комиссариадының баазазынга эрттирер.

4.Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызынга:

— 2009 чылдың шериг албанынче келдиртир кампанияны эмчи-тускай эртемниглер, ВИЧ болгаш РВ ханын алыр лаборантылар, эргежок чугула эмнер, эмнелге дериг-херекселдери, көжүп чоруур рентген тургузуглары, шериг албанынче келдиртир хамаатыларның эмчи шынзылгаларын хандырар дериг-херекселдерни болгаш эт-хөреңгини хандырар;

— Шериг албанынче чоруур ужурлуг эмнелгеге чыдып эмчи шинчилгезин эртерлерни болгаш эмнедирлерни чорудар Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының эмнелге албан черлериниң даңзызын, эргежок чугула чеже оруннарны тускайлап бээрин тодарадыр, ону Тыва Республиканың шериг комиссариадынга киирер.

5.. Хамаатыларны шериг албанынче келдириишкин үезинде Тыва Республиканың Иштики херектер яамызынга сүмелээр:

— Тыва Республиканың муниципалдыг кожууннарының болгаш хоорайлар округтарының шериг комиссариаттары-биле дугурушкаш, Тыва Республиканың чыылда пунктузунче Тыва Республиканың шериг комиссариаттарының келдириишкин пунктуларындан хамаатыларны организастыг чорударын хандырар сорулга-биле шагдааның нарядтарын тускайлап бээр;

— Чепсектиг Күштерниң кезектерин четчелээри-биле аныяк хамаатыларны шеригже чорудуп турар үеде Тыва Республиканың чыылда пунктузунга дүн-хүн чок дежурныйлаар шагдааны тургузар;

— шериг албанынче келдириишкинден болгаш шериг үедундан ойталаар хамаатыларны күштүг хоойлужудулгада айыткан хемчеглерни алыр;

— тургустунган чурум езугаар хемчеглерни эрттирер болгаш шеригге келдирткеннерниң салааларын базып бүрүткээр учет документилерин тургузар тускай эртемниглерни тускайлап бээр.

6.Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы хамаатыларны шериг албанынче келдиртип турар үеде:

— Тыва Республиканың чыылда пунктузунга агитаторларны тускайлап бээр;

— хамаатыларны шериг албанынче келдиртип турар үеде чыылда пунктузунга кижизидилге болгаш культура-массалыг ажылдарның хемчеглериниң планын боттандырарынга дузаны көргүзер;

— учет-келдирилге талазы-биле ийи хүн хуусаалыг чыылданы эрттиреринге 2009 чылдың сентябрь 24-25-те С.Пюрбю аттыг республиканың Улусчу чогаадылга төвүнүң көрүкчүлер болгаш биче залдарын бээр;

— артистерниң, бот-тывынгыр уран чүүл коллективтериниң, Ада-чурттуң Улуг дайынының, Чепсектиг Күштерниң хоочуннарының, интернационалчы дайынчыларның, шеригге келдиртип турарларның ада-иелериниң концерттерин организастаар.

7.Тыва Республиканың Эртем, өөредилге болгаш аныяктар политиказының яамызы хамаатыларны шериг албанынче келдиртип турар үеде:

— Тыва Республиканың шериг комиссариады, Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы-биле кады 2009 чылдың ноябрының ийи дугаар чартыында шеригже баарлар Хүнүн эрттирериниң план-сценарийин ажылдап кылар;

— шериг албаны эрттирер хамаатыларның байырлыг үдээшкинин организастаар.

8.Бо айтыышкынны «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

9.Бо айтыышкынның күүселдезин хынаарын Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук чөвүлелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың сентябрь 28-те №268-р айтыышкыны-биле бадылаан

Тыва Республиканың келдириишкин комиссиязының кол составы

Ш. В. Кара-оол—Тыва Республиканың Чазааның Даргазы, даргазы;

С. В. Тарулин— Тыва Республиканың шериг комиссары, дарганың оралакчызы (дугуржулга езугаар);

В.В.Музалева— Тыва Республиканың шериг комиссариадының шериг-эмчи комиссиязының фельдшери, секретары (дугуржулга езугаар)

Комиссияның кежигүннери:

В.В.Воверис — Тыва Республиканың шериг комиссариадының шериг-эмчи комиссиязының терапеви;

Н.П.Деринг — Тыва Республиканың шериг комиссариадының шериг-эмчи комиссиязының стоматологу;

Н.В.Долганова — республиканың психиатрия эмнелгезиниң психиатры;

В.О.Донгак — Тыва Республиканың культура болгаш информация политиказының сайыды;

О.Д.Дүмен-Байыр—Тыва Республиканың шериг комиссариадының шериг-эмчи комиссиязының окулизи;

В.И.Лесняк — Тыва Республиканың иштики херектер сайыды (дугуржулга езугаар);

О.Б.Листовченко — Тыва Республиканың шериг комиссариадының шериг-эмнелге комиссиязының дерматовенерологу;

П.А.Морозов — Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыды;

С.С.Монгуш — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң чөвүлелиниң секретариадының удуртукчузу;

У.Х.Нурсат — Тыва Республиканың шериг комиссариадының чанында республиканың төрелдер комитединиң даргазы (дугуржулга езугаар);

Г.И.Осипова — Республиканың шериг комиссариадының шериг-эмчи комиссиязының невропатологу;

Н.А. Седип — Тыва Республиканың шериг комиссариадының шериг-эмчи комиссиязының хирургу;

О.В.Скиданова — Тыва Республиканың шериг комиссариадының шериг-эмчи комиссиязының лор-эмчизи;

Ш.Х.Хопуя — Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды;

В.С.Чаж-оол — Тыва Республиканың Чурттакчы чонун ажылга тургузар күрүне албанының агентилелиниң директору.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың сентябрь 28-те №268-р айтыышкыны-биле бадылаан

Тыва Республиканың келдириишкин комиссиязының курлавыр составы

А.П. Дамба-Хуурак — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, даргазы;

А. Г.Машинский — Тыва Республиканың шериг комиссариадының 1 салбырының начальниги, дарганың оралакчызы (дугуржулга езугаар);

А. А. Ондар — Тыва Республиканың шериг комиссариадының шериг-эмчи комиссиязының эмчи сестразы, секретары (дугуржулга езугаар);

Комиссияның кежигүннери

В. Э. Байкара — Тыва Республиканың иштики херектер сайыдының оралакчызы (дугуржулга езугаар);

Е.И.Глущенко — республиканың стоматология поликлиниказының стоматологу;

Е.С.Зырянова — республиканың кешшээр аарыглар диспансериниң дерматовенерологу;

А.О.Кан-оол — республиканың психиатрия диспансериниң психиатры;

С.В.Комарицына — республиканың №1 эмнелгезиниң лор-эмчизи;

Г.Н.Корж — республиканың №1 эмнелгезиниң терапеви.

У.А.Кюрю — Тыва Республиканың Чурттакчы чонун ажылга тургузар күрүне албанының агентилелиниң директорунуң оралакчызы;

И.С.Майнакова — хоорайның №1 поликлиниказының невропатологу;

Е.Э.Монгуш — республиканың №1 эмнелгезиниң окулизи;

В.О.Ондар — Тыва Республиканың Өөредилге болгаш аныяктар политиказы яамының эргелел начальниги;

М.Ч.Ооржак — Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелдиң директору;

А.К.Югай — республиканың №1 эмнелгезиниң хирургу.

Тыва Арат Республиканың Россия Федерациязының составынга кирген хүнүнден бээр 65 чылын байырлаар дугайында

2009 чылдың сентябрь 28 №269-р Кызыл хоорай

Тываның Россия Федерациязының составынга кирген иниң 65 чылынга тураскааткан хемчеглерни эрттирерин организастаар сорулга-биле:

1.Тыва Арат Республиканың Россия Федерациязының составынга кирген хүнүнден бээр 65 чылын байырлаар талазы-биле хемчеглер планын бадылаар.

2.Тыва Арат Республиканың (моон ыңай ТАР) Россия Федерациязының составынга кирген хүнүнден бээр 65 чылын байырлаар белеткел талазы-биле организастыг хемчеглер планын байырлал хемчеглерин белеткээр болгаш эрттирер республиканың организастыг комитеди 2009 чылдың сентябрь 30-ге чедир бадылаар.

3.Кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларының удуртукчуларынга сүмелээр:

—ТАР-ның Россия Федерациязының составынга кирген иниң 65 чылынга тураскааткан байырлал хемчеглерин белеткээр болгаш эрттирер организастыг комитеттерни тургузар;

—ТАР-ның Россия Федерациязының составынга кирген хүнүнден бээр 65 чылынга тураскааткан байырлыг хуралдарны болгаш байырлал хемчеглерин 2009 чылдың октябрь 8-те эрттирер;

—2009 чылдың октябрь 9-10 хүннеринде Кызыл хоорайга эрттирер байырлал хемчеглеринге киржири-биле мурнакчы малчыннар, күш-ажылдың хоочуннары болгаш хөй-нити организацияларының активчилери составтыг делегацияларны чорудар;

—кожууннар төптериниң, сумуларның девискээрлериниң санитарлыг ашталгазын болгаш чаагайжыдылгазын хандырар.

4.Байырлал хемчеглерин эрттирип турар үеде хөй-ниитиниң корум-чурумун болгаш чурттакчы чоннуң айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле хемчеглерни алырын Тыва Республиканың Иштики херектер яамызынга (Лесняк) сүмелээр.

5.Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязынга:

— өске регионнардан, күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарындан, республиканың албан черлериниң күш-ажылчы коллективтеринден чалаар кижилерниң даңзызын тургузар;

—байырлал хүннеринде Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне туктарын күрүне эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының чагыргалар бажыңнарынга азарын хандырар.

6.Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказы яамызы Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институду, Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг Национал музейи-биле кады ТАР-ның Россия Федерациязының составынга кирген иниң 65 чылынга тураскааткан эртем-практиктиг конференцияны 2009 чылдың октябрь 12-13-те эрттирер.

7.Кадык камгалал яамызы (Хопуя) байырлал хемчеглери эрттирер черлерге хамаатыларга эмчи дузазын чедиририн хандырар.

8.Тыва Республиканың сайгарлыкчы чорук болгаш туризм талазы-биле агентилели, Кызыл хоорайның мэриязы (дугуржулга езугаар) Кызыл хоорайга байырлал хемчеглери эрттирер черлерге садыгларны организастаар болгаш чоннуң хереглел бараан нарының делгелгелерин эрттирер.

9.Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агыйы болгаш аъш-чем яамызы Кызыл хоорайга көдээ ажыл-агыйы ярмарказын эрттирерин организастаар.

10.Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы байырлал хемчеглериниң белеткелин болгаш эрттирерин массалыг информация чепсектеринге чырыдарын хандырар.

11.Бо айтыышкынны «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

12.Бо айтыышкынның күүселдезин хынаарын байырлал хемчеглерин белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле республиканың организастыг комитединге (Дамба-Хуурак) дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Эртем болгаш амыдырал

ЧОННУҢ ТӨӨГҮЗҮ — ДЫЛДЫҢ ЧАЖЫДЫНДА

Сураглыг эртемден, тюрколог, Тываның Чазааның чанында гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң дыл секторунуң кол эртем ажылдакчызы, филология эртемнериниң доктору, профессор Борис Исакович Татаринцев 2009 чылдың октябрь 4-те 70 харлаан.

Ажылынга байгы сагыш-сеткилинден бердинген, Тывага, тыва чонга, тыва дылга кызыгаар чок ынак эртемденниң хөй чылдар иштинде кылып чорудун келген ажылының түңнели – «Тыва дылдың этимологтуг словары» деп номнарны чырыкче үндүрерин болуп турар. Ынчангаш башкывыс, дагдыныкчывыс Борис Исаковичиниң үнелеп четтикмес улуг ажылының дугайында «Шынның» номчукчуларынга кааксы таныштырарын оралдажыр-дыр мен.

Этимологтуг словарь бистиң хүн бүрүде ажыглап турар сөстериивистиң тыптып келгениниң чажыттарын ажытпышаан, тыва дылдың өске дылдарның кайы болуунге хамааржып турарын, кайы чоннарның чугаа-домаа бистиң дылывыска чоок болуп турарын, кандыг-кандыг аймак-чоннар-биле бистиң бурунгуларывыстың кожа-хелбээ чурттап чораанын билип алырынга дузалаар.

Тыва дыл тывылган угунуң аайы-биле тофа, алтай, хакас, шор, якут, казах, кыргыс, башкир, татар, узбек, карачай-балкар, ногай, турк, азербайджан дээш, өске-даа түрк дылдар-биле төрел болуп турар. Бир шагда бо бүгү чоннарның чаңгыс түрк чон, түрк күрүне чорааның ниити түрк сөстер деп адаттынып турар, аңгы-аңгы дылдарда ол хевээр кадагалаттынып артып калган сөстер херечилеп турар. Ниити түрк сөстерге хамааржы бээр сөстерден кижиниң мага-бодунуң кезектериниң аттарын, өң-чүзүн илередир сөстерни, ат орунналарын, шимчээшкин илередир сөстерни, төрел харылзааны көргүзүп турар сөстерни колдуунда айтып болур. Шак бо сөстер тыва дылдың сөс курлавырының кол өзээн тургузуп турар. Чижээ, *баш, моюн, ак, көк, кызыл, кара, кирер, дең, киш, долар, дег (ышкаш), мен, бар, бе* дээш, оон-даа өске сөстер чүге бистиң тыва дылывыста эвес, а өске-даа түрк уктуг чоннарның чугаа-домаанда ол хевээр ажыглаттынып чоруурун эскерип болур. Мал ажыл-агыйга, аътка хамаарышкан сөстер база ниити түрк сөс болуп турар. Чижээлээрге, *аът, бе, кулун, аскыр, дай* дээн бо сөстер ниити түрк сөстерге хамааржыр. Тыва чоннуң өгбелери чылгы, мал өстүрүкчүзү чораан деп чүвени ол бадыткап турар.

Ниити түрк сөстерден аңгыда, тыва чугаа-домакта моол дылдан үлегерлеп алган сөстер дыка хөй: *бараадаар, барылга, барык, барымдаа, бачым, найтаар, найырал* дээш, оон-даа өске. Шак ол сөстерни моол дылдан келген деп чүүлдү эртем езузу-биле аңгы-аңгы моол уктуг ажылдардан чижектерге бадыткап тургаш доктааткан. Чижээ, *бөдүүн* деп сөстү моол дылдан үлегерлеттинген деп мындыг арга-биле бадыткап турар: моол дылда *бүдүүн*, калмык дылда *бүдүн*, бурят дылда *бүдүүн* деп сөстерниң уткалары бо аңгы-аңгы дылдарда дөмей. Шак бо хевирлиг моол дылдан үлегерлеп алган сөстерниң бистиң, тыва чоннуң, чугаа-домаанда калбаа-биле ажыглаттынып турары тыва, моол чоннарның үр үеде кожа-хелбээ чурттап, аразында тудуш, сырый харылзаалыг чораанын көргүзүп турар.

Сибирь девискээринде чурттап турар түрк дылдыг чоннарга тыва, хакас, алтай, шор чоннар хамааржыр. Шак бо аңгы-аңгы нация дегсанаттынар чоннарның чугаа-домаа, дылы бот-боттарынга дыка чоок. Чижээ, тыва дылда *кум кыннар* деп чугаа бар болза, тофа дылда *һымыс кыннар* дээр, а якут дылда *кум* дээрге «бичии удуй каатар», хакас дылда ол-ла сөске *хым* деп сөс дүгжүр.

Тываның эң-не онзагай, чараш булуңнарының бирээзи Тожу кожууннуң үндезин чурттакчыларының чугаа домаанга азы тожу диалектизинге тофа дыл эң-не чоок болуп турар. Чижээ, бистиң ниити ажыглап турарывыс тыва дылывыста чок, тожу чоннуң чугаазында бар *биъди* деп сөс бар. Ол дээрге Тожу чоннуң тос чадырлыг кылыгларынга ажыглаар азы, тодаргайлаарга, тос кескиндилерин аразында тудуштур дааранырынга ажыглаар чодураа азы рябина ыяжының чинге будуктары. Тофалар чоннуң бурунгу чурттаар оран-савазы база тос чадырлар болуп турар, а шак ол чадырларның кылырынга ажыглаар шак-ла ол чинге будуктарны *биъти* деп сөс-биле адап турар. Ийи аңгы нация чоннарның чугаа-домаанда утказы-даа, адаттынары-даа барык дөмей сөстер. Шак мындыг сөстер ук чоннарның бир шагда чаңгыс чондан укталып үнгенин херечилеп турар болур.

Тыва дылда «А-Б» деп үжүктерге-биле эгелээн сөстерниң укталган дөзүн шинчилээн «Тыва дылдың этимологтуг словарының»1-ги тому 2000 чылда, «Д-Й» деп үжүктер-биле эгелээн сөстерлиг 2-ги тому 2002 чылда, «К-Л»-биле эгелээн сөстерлиг 3-кү тому 2004 чылда, «М-П»-биле эгелээн сөстерлиг 4-кү тому 2008 чылда үнген. Шак бо угланыышкынга ажыл ам-даа уламчылап болганда, словарьның ниитизи-биле каш томнуг болуру амдызында билдинмес.

Словарьның бо хүннерде чырыкче үнген том бүрүзүнде тывылган угу тодараттынып, тайылбырлаттынган сөстерниң ниити саннарын аңгы-аңгы: 1-ги томда – 994 сөстүң тывылган угу шинчилеттинген болза, 2-ги томда – 838 сөс кирип турар, 3-кү томда – 725 сөс, а 4-кү томда 1099 сөстүң тывылган угун шинчилээн. Ниитизи-биле алырга, бо хүннерге чедир парлаттынган томнарда автор 3658 сөстүң тывылган ук-төөгүзүн тодарадып, улуг ажылды чоруткан.

Б.И.Татаринцевтиң бо чоруткан улуг ажылы чүгле эртемге, эртемденнерге эвес, а чонга, ниитилелге канчаар-даа аажок улуг ужурдузалыг.

«Тыва дылдың этимологтуг словарын» эртем-шинчилел, башкылаашкын-кижизидилге ажылдарынга ажыглаарындан аңгыда, кижи бүрүзү анаа сонуургап, ботбилиин бедидип алыры-биле номчуп болур онзагай ажыл болуп турар. Ынчангаш ук ажылга номчукчуларның сонуургалын ужуктап каары-биле, элээн каш сөстерниң тывылган угун авторнуң тайылбырлап турарын-биле көргүзүп көрээлиңер. *Көзер* деп сөстү билбес кижи чок боор, көзер оюну ойнаваан улус база ховар-ла боор. Шак ол адаанныг оюнның ады чүгле тыва дылда эвес, өске төрел дылдарда база ажыглаттынып турар: алтай дылда *көзөр*, кыргыс дылда *көзүр*, якут дылда *куөнүр*. А моол дылда ук сөс *хөзөр* деп хевиринде ажыглаттынып турар. Бо сөстерниң алыс тывылган угу орус дылда деп автор тодараткан. Орус дылда *'козырь'* деп сөс үстүнде чоннарның дылынче «шургуп киргеш», чон бүрүзүнүң дылынга эптиг хевиринге быжыглаттынып артып калган. Авторнуң бодалы-биле тыва болгаш алтай дылдарда көзер деп сөс дорт орус дылдан эвес, а моол дылдан дамчыштыр келген чадавас деп көрүп турар.

«Тыва дылдың этимологтуг словарында» чамдык сөстерниң тывылган угунга хамаарыштыр автор элээн делгереңгей, калбак, бешалды арын чедир тайылбырларны бергилээн. Сөстүң тывылган угун тайылбырлап тура, автор өске эртемденнерниң оң канчаар көрүп турарын айыткаш, ооң соонда бодунуң бодалын киирип турар. Бир сөстүң тывылган төөгүзүн тайылбырлаарда дыл эртеминде бар шинчилел материалдарынга даянмышаан, өске дылдар-биле деңнеп, сөстерниң адалгазының аайы-биле аңгы-аңгы хевирлерин көргүскен. Улуг кичээнгейни сөстүң утказынче угландырып турар. Чамдык таварылгаларда Б.И.Татаринцев өске авторларның бодап турары-биле чөпшээрешпейн, чыгдынган материалдарынга даянып, бодунуң бодалын илередип турар.

Ниитизи-биле эртемден тыва дылда бар сөстерни тывылган уктөөгүзүн барымдаалап, дараазында бөлүктерге чарып турар: ниити түрк сөстер, чамдык түрк дылдарда бар сөстер, моол болгаш өске дылдардан үлегерлеттинген сөстер, тывылган угу эки тодараттынмайн турар сөстер.

Словарьда чүгле калбаа-биле ажыглаттынып турар сөстер эвес, а тыва дылдың аңгы-аңгы диалектилеринден хөй-хөй сөстер шинчилеттинген: черлик аъттың бир диалектиде *күнүң* деп адаттынып турар сөзү, көге-буганың *көгүлдүрге* деп ады, черлик көге-буганы илереткен *көгелчин* деп сөс, адыгның эдержилге үезин *коошпа* деп адап турары... Автор тожу диалектизинден сөстерни онзагайлап киирген: хөлдер чанынга турар узун чалгыннарлыг ак куштуң тожу диалектизинде *кудан* деп ады уйгур дылда кызыл өңнүг суг өдүрээн адап турар *кодан* деп сөс-биле дөмейлээн. Оон аңгыда, казах, кыргыс, якут дылдарда шиленни база ак шиленни *кутан* деп, пеликан деп кушту ногай дылда *кутан*, азербайджан дылда *гутан*, түркмен дылда *готан* деп адап турарын айытканы солун. Оон ыңай *кудургуй* (сарыч), *кузук* (тоорук), *даргат* (өдүрек) дээн ышкаш диалектилерде таварышып турар сөстерниң тывылган угун тайылбырлаанын улуг сонуургалдыг-биле ук ажылдан билип болур.

Түркология эртеминде бо хүннерге чедир үндүргүлен этимологтуг словарьларны ийи хевирге аңгылап турар: 1) түрк дылдарның ниити этимологтуг словары, 2) кандыг-бир тодаргай түрк дылдың этимологтуг словары. Сураглыг эртемден Э.В.Севортяннның «Түрк дылдарның этимологтуг словары» (Этимологический словарь тюркских языков, Москва, 1974, 1978, 1980, 1989) бирги бөлүкке хамааржыр болза, В.Г.Егоровтуң «Чуваш дылдың этимологтуг словары» (Этимологический словарь чувашского языка, Чебоксары, 1964), «Казах дылдың кыска этимологтуг словары» (Краткий этимологический словарь казахского языка, 1966) деп ажылдары ийиги бөлүкке хамааржы бээр. Сибирьниң түрк дылдарының иштинден В.И.Рассадинниң «Тофалар дылдың фонетика болгаш морфологиязы» (Этимологический словарь корневых основ современного тофаларского языка//Фонетика и морфология тофаларского языка, Улан-Удэ, 1971) деп номга капсырылга кылдыр үндүрген «Амгы тофа дылдың үндезин сөстерниң этимологтуг словары» деп ажылын айтып болур. Ол колдуунда-ла өске түрк, моол дылдар-биле деңнеп турар хевирлиг кыска словарь боорда, Сибирьниң түрк дылдарының бир дугаар шенелде этимологтуг словары болуп турар. Амгы үеде Б.И. Татаринцевтиң кылып турары «Тыва дылдың этимологтуг словары» Сибирьниң түрк дылдарының иштинден эң улуг хемчээлдиг, хөй томнуг ажыл болур. Ук ажыл – тыва дыл эртеминиң эң улуг чедиишкини, тыва нация чоннуң чоргаарал. Түркология, төөгү эртемнеринге моон соңгаар чоруттунар шинчилелдер бо ажылга даянып апаар дээрзинге чигзиниг турбас. Ук ажылдың ачызында тыва чоннуң эрткен төөгүзүнүң арыннары тодаргайы-биле номчуттунуп турар апарган. Шак мындыг чугула ажылды кызымаккай чорудуп турар эртемденивис Борис Исакович амдаа ажылын уламчылап, словарьның дараазында томнарын чырыкче үндүрер дээш күженииишкинниг ажылдап турар. Эртемденниң ажылынга бо хире бердингени аныяк салгалга үлегер-чижек болур ужурлуг.

Надежда СЕРЭЭДАР,
Тываның гуманитарлыг шинчилелдер эртеминиң дыл секторунуң эргелекчизи, филология эртемнериниң кандидады.

ПРОКУРОРНУҢ ХАЙГААРАЛЫ-БИЛЕ... КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ

Сибирь федералдыг округтуң прокуратура органнары чуртталга-коммунал ажыл-агый адырында хамаатыларның эргезин камгалаар талазы-биле ажыл-чорудулганы күштелдирип турар.

Саян-Шушенск ГЭС-ке улуг озал-ондак Сибирь федералдыг округта энергетиктерниң ажыл-чорудулгазынга өскерлиишкиннерни таварыштырган: эълегиг одалга хуусаазынга шыырак белеткелдиг болуруң негеп турар.

Кустуң эгезинде кышка техниктиг белеткелди чуртталга фондузунуң 88 хуузу, котельнаялар 90,4 болгаш чылыг болгаш суг дамчыдар четкилер 93,3 хууга чоруткан. Хөмүр-даш курлавырлары көрдүнген нормативтеринден Иркутск болгаш Новосибирск областарында куду деңнелде.

Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының адырында бо чылда прокурорнуң хыналдазы-биле илереттинген хажыдыышкыннарны чайладырының дугайында 4681, 640 хоойлуга дүүшпес эрге-хоойлу актыларынга удурланган, 2506 баш удур сүмелээн, чайлаткан херектер болгаш аңгы-аңгы деңнелдиң удуртукчуларынга хамаарыштыр 426 административтиг харыысалга онаараан дугайында херектерни киирген.

Ажылдап турар электри күжениишкиннеринге болгаш электри четкилеринге чүдүрлүүшкүнүң өзерин барымдаалап, РФ-тиң Прокуратуразының чиңгине прокурорунуң оралакчызы Иван Семчишин Сибирь федералдыг округтуң регионнарының прокурорларындан чаа одалга хуусаазында үзүктелиишкин турбазының болгаш энергия-биле хандырылга соксаал чок болурунуң талазы-биле хоойлу езугаар хемчеглерни алырын негээн.

Прокурорларга электри энергиязының дугайында хоойлунуң күүселдезин, херегжекчи организацияларның энергияны хумагалаар талазы-биле хемчеглерни күүседип турарын, бирги категорияның электри хүлээп алыкчыларының озалондакка удур херекселдериниң барын болгаш оларның ажылчын байдалын, кижилерниң кадыкшылынга болгаш амы-тынынга хоралыг болгу дег электри дамчыдылгазының соксаашкынын, коммунал ажылагыйның онза чугула элементилериниң ажылының хажыдыышкынын хайгаарарын даaскан.

Хайгааралды боттандырарда прокурорлар РФ-тиң күрүне эргечагырызының органнарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарының эрге-хоойлу актыларын, чурттакчы чонга чуртталга-коммунал ачы-дузаларының тарифтерин тургузуп турарын, хөмүр-даш сөөртүрүнге күрүнениң болгаш муниципалдыг дугуржулгаларның чарып турарының хоойлу езугаар шыңнывын, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының ажылдакчыларынга күш-ажыл төлевирин төлеп турарын өөренип көөр.

Россияның Чиңгине прокурорунуң айыткалының күүселдезин Сибирь федералдыг округта Россияның Чиңгине прокуратуразының эргелели хыналдага алган.

Евгений ДРЕСВЯННИКОВ,
Сибирь федералдыг округта РФ-тиң Чиңгине прокуратуразының эргелелиниң федералдыг хоойлужудулганың күүселдезин хайгаараар талазы-биле килдистиң улуг прокурору.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ,
Тываның Улустуң чогаалчызы.

Чогаадыкчы кежээ

АЯЛГА БОЛГАН АМЫДЫРАЛ

Аажы-чаң, мөзү-бүдүжү база чогаадыкчы үүле-херээ-биле хөй эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап алган хөгжүм дылы-биле чижеглеп чугаалаар болза, өг-бүлениң хууда амыдырал-чуртталгазының өскелерге үлегер-чижекти, бодунуң бир-ле ыры чогаалында дег, чараш аяннажылгалыг шүлүкчү, композитор Анатолий Мижит-Доржуевич Монгуштуң 60 харлаан юбилейинге тураскааткан чогаадыкчы кежээ чоокта чаа ооң төрээн сууру Борбак-Арыгга болуп эрткен.

Артты ашкаш, Ак-Хая ховузунче кудулап ора, Шемидиве ээптивис. Ийи улуг чооганы ашкаш, аалчылар уткуур Оваалыг-Артка доктаадывыс. Борбак-Арыг борбак, сарыг өргээ ышкаш көк дээр адаанда көстүп келди. Шеминиң делгемнери хоор-сарыг. Хемниң уну алдын-сарыг хорагай дег шөйлүп чоктаан. Чымырарган чылыг, бүлээн күскү хүнде шартылаалар сөөлгү хөгжүм-биле оорга кырын дургаар өрү-куду ужуп чорупп турлар.

Сумунуң чагырга даргазы Надежда Шериг-ооловна, хурал даргазы Чодураа Сандаковна суглар деспиде быштак туткан эш-өөрлери-биле келген аалчыларга ак шайын кутпушаан, кадак сунуп, уткуп турлар. Эгезинде юбиляр Анатолий Мижит-Доржуевичиге болгаш ооң өг-бүлезинге, артистерге хүндүткелдиң езу-чурумун сөңнеди. Шөйген быштактың сүт-сүг, чаагайын магадап ханмадывыс.

— Авам чайлаа Хадың-Аксы дөө ол болгай – деп, Анатолий дужувуста шынаада ырлап чыдар Шеми хемче айытты.

Мен чүгле чиңгир көк дээрге Шемилер, Чыргакылар баштарынче ак чемниң үстүн ыдамнавышаан, тейлээринге өй болдум.

Удаткан чок школа столовая-зынга чемненип алгаш, Культура одаанга чеде бээривиске, чон шыгырт долдур олурупкан болду.

Концерт эгелээн. Юбилярга байыр чедириишкиннери композиторнуң чогаалдарын күүседип турар аразында уламчылап-ла тур. Ужуражылга сөөлүнде дыңнаарымга, 90 хире кижи байыр чедирген болган. Кады өөренип чораан эш-өөрү, культура, уран чүүл ажылдакчылары, чоок төрелдери, тус кожууннуң төлээлери дээш, кымны чок дээр.

Караа көрбестер ниитилелиниң ажыл-чорудулгазынга культура ажылын үр үе дургузунда эки удуртуп келгени дээш Москвада бүгү Россияның тускай төвүнүң шаңналы «Бүгү-российның караа көрбестер ниитилелинге ачы-хавыяазы» деп медальды Анатолий Мижит-Доржуевичиге ук ниитилелдиң Тывада даргазы Аңгыр Байырович Хертек тыпсыптарга, зал диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле аңаа байыр чедирген. Шаңналга төлептиг акызынга өөрээн, улустуң хөөмейжизи Конгар-оол Борисович сценага көстүп кээрге, изиг отче саржаг кудупкан чүве дег, кыптыга-ла берди. Аңаа улаштыр А.Куулар, Э.Допулак, С.Ириль, У.Монгуш, З.Ондар, Т.Доржу суглар Анатолийниң чогааткан ырларын тус-тузунда ооң төрээн чонунга бүгү сагыш-сеткилинден бараалгадып турарын чүү деп чүү дээр, салым-чаяанныг акызынга дыка-ла ынак, бир баг эпнайыралын бадыткадылар. Кызылдың уран чүүл училищезиниң баян башкызы В.Донгак, композиторлар Б.Кенеш, Д.Кертик-оол, В.Серен оларның баян үдеп бээриниң хоюг, чымчак, мергежилдиин, коңгулдуур чыраа кулун сырын удур эстеңнедип орган ышкаш, онза-ла чорду.

Хөгжүм кижилерни ала-чайгаар каттыштырып, хаара тудуп кээр элдеп хуулгаазын күчү үннүг. Чогаалчылар бистерге бодаарга, композитор эш-өөрүмнүң ол-бо черлерге барып, чон мурнунга эш-өөрүн деткижерин магадап чоруур мен. Бо үнүүшкүнге Кара-Кат баштаан Нурсат Мерген-оол, Дагба Санчыт база үстүнде адааным эштер Анатолийниң чон мурнунга чогаадыкчы кежээзин сагыш-сеткилге дээштиг база патриотчу хөөннүг кылырынга улуг дузаны көргүстүлер. Батый-оолга солистедип алгаш, «Борбак-Арыгны» бадырыптарга, залда олурганнар тура халчып кээп, чоокта хар чагган соок боорга, «твистеп» кирипкен бис.

Чадаана хоорайның Культура ордузундан келген «Чиргилчин» аттыг ыры-хөгжүм бөлүү Конгар-оол артистиң ырларын бедик деңнелге квартет-биле үдээнин демдеглевес аргажок.

Аялга чогаалчыларын чыскаап алгаш, Кара-Кат Очурович: «Бо кижиниң узун, чаагайын, ооң чогааткан ырларының делгем, күштүүн көрбес силер бе. Бис мону Аяс деп шолалаар улус бис. Аялга-биле ындыг мөге кижи-дир ийин» – деп, юбиляр дуңмазын ойнап баштактанды.

Тываның Ю.Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери Анатолий Мижит-Доржуевичиниң «Чурттталгамның аялгазы» деп шилиндек ырларының чыындызын үндүрүп берген. (Чарыгдалдың чартык хуузун автор боду төлээн). Ол база кайгамчык уран чүүл өргүүдел кегээр дээн ышкаш Толяның хөгжүм чогаалынга быжыг, күзел-соруун бадыткааны-биле дөмей. Анатолий номда ынча хөй ырларның аялгазын-даа, сөзүн-даа боду чогааткан.

Россияның болгаш Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы Анатолийниң чогаадыкчы ажылының онзагай талазы – ооң төрээн черинге ынаандан ужукталган бедик хамааты туружунда. Кым-даа кижиниң төрээн чонунга ынак, хөй-ниитиге кадыкшылдыг күзел-соругдалы ооң салым-чаяаны болгаш угаан-бодалының сайзыралындан хамааржыр. «Кызыл-Мажалыым», «Кожаларым», «Хайыракан-Даам, өршээ», «Кызылым сен» дээн ышкаш хөйге нептерээн ырларының өткүт, уян хөөннүг онзагай шынары ында деп билзе чогуур.

Монгуштуң чогаадыкчы хейаъдын ооң школачы чылдарындан бээр ынак эжи, чаптанчыг уругларының авазы Светлана Николаевна, шүлүкчүнүң «Чурттталгамның аялгазы» деп адаан эргим кижизи көдүрүп чоруур.

… Ынакшылдың хемезинге
Ыржым кежээ олурупкаш,
Амыдырал агымынче
Аяар салдап чорупкан бис.

Улус чоннуң сүме сөзү,
Уян ырның таалалы
Чурттталгавыс оруктарын
Шуудадып башкарып чор – деп,

автор бо одуругларга өскелерге үлегер болган чамдык билбес кижилерге эскертинмес, а херек кырында ындыг-ла белен чүве көрбээн амыдыралын ол дөмей-ле бистер ышкаш романтиктиг хөөн-биле чуруп көргүскен.

… Толя төрээн суурунга чүгле баяннаар эвес, чамдыкта киномеханиги-даа апаар турган. Та заводтан келирде ийикпе, ол аппаратурага багай линза (шил) таваржы берген чадавас, бир-ле катап кино үндүрүп тургаш, караам бүлүртүңнеп турар апарган дээр кижи. Ажылымга чайзырап чораш, эскербейн шаг болдум. Оон эмчиге баарымга, караан шоо баксыраандыр дээн. Үргүлчү бакылаар кино үндүрүп турганым аппаратурага эмчиниң каразыы дыка ужурлуг боор деп сөөлүнде бодаан мен… Ол-ла хевээр караам дыка четпес, багай көөр апарган мен – деп, композитор чугаалап орду.

Оон өске кижи болза, муңгарап-деңгереп-даа берги дег. Ынчалза-даа угундан уксаа быжыг, уран чүүлге ынак, чечен-мерген кижилер чоруур. Толяның акызы Хонук-оол дарга студент тургаш-ла, баян ойнаар, эш-өөрү-биле оюнтоглаа кыпсып, ону отчудуп турда амыр эвес кижи деп 60 чылдарны сөөлзүреди Новосибирск хоорайга ооң-биле кады өөренип чораан мээң чээннерим чугаалаар чораан.

Бурган кижиниң салым-чолундан, бир чүве казыла-даа бээр болза, ооң орнунга өске чүвени бээр деп чугаа бар. Багай чүве үүлгедип, бачыт кылбаан кижиге ындыг кежик келир болбайн аан. Анатолий Мижит-Доржуевич караа көрбестер чериниң клувунуң эргелекчизи болуп, 28 чыл дургузунда ол ниитилелдиң хөгжүм уран чүүлүнге ынактарның салым-чаяанын сайзырадыр талазы-биле бурунгаар депшилгелиг дыка хөй чогаадыкчы ажылдарны кылып чоруткаш, бөгүнде бүгү Россияга сураглыг культура ажылдакчызы апарган.

• Чылдар болгаш кижилер

КЫЗЫЛДЫ ЭҢ-НЕ БАШТАЙ КӨРГЕНИМ

1949 чылдың кыжынында эрги Шагаан-Арыгның чеди чыл школазының 7-ги клазынга өөренип турдум. Ол чылдарда бүдүн Тыва обласка хаак, хол бөмбүү спорттары кончуг сайзыраан турган. Үениң аайы-биле чеди чыл школазынга 17, 18, 20 хар-даа ашкан оолдар, уруглар өөренип турган бис.

Мен 7-ги классты 18 харлыымда доостум. Часкы дыштаныылгада март айның 18-20-ге чедир областың бүгү школаларының өөреникчилериниң хаак спортунга улуг маргылдаа болурун башкывыс Монгуш Мандаржап чыл эгезинде-ле дыңнадып каан турган. Хаак талазы-биле чыында школа командазын чыып алгаш, эрги Шагаан-Арыгның хүн үнер чүгүнде дагда чуңгунуң бажынга четкеш, дедир эггеш, школа чанынга халып кээрге, 10 км болур.

Ол кыжын мен 5-10 км-ге чемпион турдум. Часкы дыштаныылга-даа келген. Марттың 17-ниң эртенинде автобуска олурупкаш, Кызыл, кайда сен дээш хаптывыс. Кежээ орайтай бергенде, Оттук-Даш өртээлинге хонгаш, эртенинде оруувус уламчылаан. Кызылга орай дүне четкен бис. Башкывыс М.Мандаржап ревшеригден чаа халашкан болгаш походтап өөренген хевирлиг кижи болган. Чоруурда, матрац, чоорганыңар ап алыр силер деп чагаан турган. Дүне автобустан дүшкеш, киирип келзе-ле, хөй-ле кижи шала кырында удаан чыткан. Эртенинде дыңнаарывыска, ол бажыңны физкомбинат дээр болду. Сургуулдар столоваязындан чемненир талоннарны башкывыс үлеп берген. Чемненип алгаш, физкомбинатка кээривиске, кижи дээрге эңмежок.

Улуг улус маргылдаазы-биле катай боор деп дыңнаан бис. 10 км-ге 8 кижи соондан үнгеш, эң бажында кижиге чеде бээримге, ооң маңнаары дүргедей берген. Финишке ол мени оранчок мурнап, 36 мин. 14 секунда үелиг келген, а мен 38 мин. 12 секунда болдум. Чемпион болган кижи башкы училищезиниң 3-кү курузунуң сургуулу Валерий Кара-оол болган. Волейболду база кады ойнап турдувус.

Волейболдуң кончуг сайзырап турган үези. Ол үеде организациялар болгаш училищелерниң чанынга волейбол шөлдери хөй турган. Улуг-хүннерде ол шөлдерге оочур хөй болур.

1949 чылда башкы училищезинче өөренип кирген мен. Ол чылын үрер хөгжүм бөлгүмү турган. Бөлгүмге орус-тыва оолдар аңгы-аңгы хөгжүм херекселдеринге ойнап турган, а мен бир дугаар трубага ойнаан мен. 1950 чылдан эгелеп садыг училищезиниң, транспорт, типография клубтарынга танцыларны ойнап турдувус. Клубтарга танцылап келген аныяк оолдар, уруглар шак четкен соонда, чангылай бээр.

Ынчан Ленин, Кочетов кудумчулары асфальт шывыы чок, ооң орнунга үүрмек сай (гравий) төп каан турар. Май 1-ниң, ноябрь 7-ниң байырлалдарында үрер хөгжүм-биле марштаар турган бис. Байырлалдар чоокшулап кээрге, албан организацияларга лозуңнар, плакаттар парлап бергеш, эвээш-даа бол, акшаны ажылдап аар турдувус. Ол үеде арага-дары, пиво деп чүве кижи сагыжынга-даа кирбес боор чүве. Таакпы тыртар оолдар безин эвээш турган. Ажылдап алган акшавыс-биле чаңгыс курста кыс эштеривисти театр, киноже чалаар турган бис. 1952 чылдың январьга чедир үрер хөгжүмге ойнаан мен. Оон Совет Армияның хүрээлеңинче хөй-ле оолдар чорупкан бис. Оркестрге кады ойнап турган эштерим Орлав, Дьяконов, Никифоров, Симаков суглар база бар болган. Шеригге 3 чыл 6 ай болгаш келиримге, Ленин, Кочетов кудумчуларын асфальтылап каан болду. Каът бажыңнар база көвүдээн. Эрги Кызылымның тудуг-суурунуң көвүдеп турарын, чаарттынганын магадаан мен. Башкы училищезин бот-өөредилге-биле доозуп алгаш башкылай бердим.

Амгы Кызыл ол үеге бодаарга, дыка-ла өскерилген. 9 каът чедир бажыңнар туттунган, чаа-чаа кудумчулар немежип, каас-шинчи кирген. Чаа Национал музей, «Сүбедей» спорт комплекизи, ресторагнар дээш, черле чүнү чок дээр.

Владимир ЧАПЧЫН.

Бай-Тайга кожуун,
Тээли суур.

АМЫДЫРАЛГА ЫНАК БОЛУР

Тываның наркополицейжилери болгаш «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның регионда салбыры Чеди-Хөл кожууннуң Элегес суурунуң ортумак школазынга арагалаашкынга болгаш наркотиктиг бүдүмелдерге удур ажылды чоруткан.

Ук девискээрниң наркополицейжилерниң кичээнгейинче киргени таварылга эвес, чүге дизе ол черниң чурттакчыларының наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлуга удур сайгарып турары болгаш наркотиктерни узуткаарынга удуртукчуларның чогуур хемчеглерни кылбайн турары чидиг айтырыгны тургузуп турар. Бо чылын «Мак» операциязын чорудуп турар үеде Чеди-Хөл кожууннуң чагырыкчызы Эрес Михайлович Хуурак болгаш Элегес суурнуң чагырыкчызы Ульяна Каң-ооловна Ондар оларны девискээринде өзүп турар наркотиктиг үнүштерни узуткаарынга чогуур хемчеглерни чедир кылбайн турары дээш административтиг харыысалгага онааган турган.

Тургустунуп келген байдалга дузазын кадары-биле ол чер чурттуг ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары Юрий Кара-оол биле Галина Мунзук база киришкеннер.

— Бичии тургаш бо шөлдерге үечергем-биле картошка ажаап турганывысты сактыр-дыр мен — дээш, Юрий Кара-оол бодунуң сактыышкыннарынга үндезилеп, дараазында кыйгырыглыг сөстерин илереткен: — Силер база наркотиктиг бүдүмелдер-биле акша ажылдаар чаңчылыңардан уштунуп, ногаадан тарыңар. Наркотиктер чыып, садып турар дээш бистиң суурдан чылдың-на 20 херээжен улус кеземче херээнче кирип турары коргунчуг эвес-тир бе?

— Наркомания болгаш арагалаашкынның чидиг айтырыгларын школада чугаалап турар апарганывысты бодап кээримге-ле, меңээ коргунчуг апаардыр. Шак мынчалдыр турар болзувусса, удавас кижи болуп чораан херээ бар бе, азы чок бе деп айтырыгларга үзер эвес бис бе? — дээш, Галина Мунзук күзелин илереткен: — Маңаа наркотиктер дугайында чугаалажырының орнунга, «Ыяш тарыдың бе?», «Аныяктар организациязынче кирдиң бе?» дээн чижектиг айтырыгларны школавыстың ханаларынга чаңгыландыр сайгаржып турар болзувусса, оон канчап-даа дээре боор.

ТР-ниң наркохыналда эргелелиниң ажылдакчызы Оксана Шагдыр сөс алгаш, чыглып келген өөреникчилерге, башкыларга болгаш ада-иелерге Чеди-Хөл кожууннуң наркотиктер-биле холбаштыр багай байдалда турарын чугаалааш, кижиниң чурттталгазында эң-не үнелиг чүүлдерни наркотиктер чок кылып болур дээрзин илереткен «Күзел» деп фильмни көөрүн сүмелээн.

Ол ышкаш Үстүү-Енисейниң казактар ниитилелиниң удуртукчузу, атаман Юрий Маклыгин, Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы, подъесаул Иван Болотов, вахмистр Юрий Маркин олар боттарының амыдыралга ынаан, тура-соруктуун көргүзүп, кадык-чаагай чурттталга-биле кижиниң чүнү чедип ап болурун илереткеннер.

Кызылдың эмчи училищезиниң агитбригадазы таакпылаар, арагалаар чоруктуң кижиниң кадыкшылынга кайы хире когаралды чедирип турарының дугайында өөреникчилерге тайылбырны кылганнар.

Кежээниң төнчүзүнде Элегес ортумак школазының өөреникчилери боттарының танцы-сам көргүзүүн келген аалчыларга бараалгаткан.

Елена СВЕТЛИЧНАЯ,
РФ-тиң федералдыг наркохайгаарал албанының ТР-де эргелелиниң парлалга секретары.

Тургузукчу конференция

«ДАЙЫНЧЫ АКЫ-ДУҢМАЛЫШКЫ ШИМЧЭЭШКИН» – РОССИЯДА

Тываның Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип чораан, чер-черлерге болуп турган дайын хөделиишкиннериниң киржикчилерин болгаш күрүнениң чепсектиг күштеринге ажылдап чорааш, оон курлавырже халашкан хоочуннарның "Дайынчы акы-дуңмалышкы шимчээшкини" ажылдап турарын дыңнаан боор силер.

Эрткен неделяда, октябрь 16-17-ниң хүннеринде, Кызылдың "Буян-Бадыргы" аалчылар бажыңының хуралдаар залынга ук шимчээшкинниң тургузукчу хуралы болуп эрткен. Аңаа Москвадан келген төлээ, курлавырда подполковник Юрий Шепотько, Тывада локалдыг дайын-чааларның, а ол дээрге Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип чораан, күрүнениң чепсектиг органнарынга үр чылдар дургузунда ажылдап чораан киржикчилерниң "Дайынчы акы-дуңмалышкы чорук" эштежилгезин баштап турган генерал-майор Сергей Монгуш, эрге-хоойлу камгалаар органнарның хоочуннарының "Сылдыс" ниитилелиниң даргазы Александр Ондар болгаш хөй-хөй дайынчы хоочуннар киришкен.

Бүдүн Россияның хоочуннарының хөй-ниити организациязы "Дайынчы акы-дуңмалышкы шимчээшкини" 1997 чылдың декабрь айда тургустунган. Ук организация дайын-чаага киржип чораан хоочуннарны чаңгыс черге чыып, дайынга хүлээлгезин күүседип тургаш, бодунуң амы-тынын салган дайынчыларның өг-бүлелериниң кежигүннерин, эрге-хоойлу камгалаар албаннарга хөй чылдар дургузунда ажылдап чораан хоочуннарны демнештирип, оларның сонуургалдарын хөй-ниитиниң мурнунга камгалап, амыдыралга тургустунуп кээп болур берге айтырыгларын шиитпирлежип бээр база оларның социал камгалалын хандырар сорулгалыг боор турар. Ук шимчээшкинниң кол угланыышкыннары дээргеле, хоочуннарның эргелерин камгалап, күрүне эрге-чагырга органнары-биле сырый ажылдаары, хоочуннарны эрге-чагырга органнарынче ажылдадып киирери, хоочуннарга социал келдерелди болгаш тайбың үеге дүүштүр чаа мергежилге өөредип белеткээрин, шериг кезектеринге шеф дузазын чедирери, амы-тынындан чарылган дайынчыларның тураскаалын тургузары болгаш аныяк-өскенниң патриоттуг кижизидилгезин күүседир сорулга-биле ажылдап эгелээн. Организацияның төвү—Москва хоорайда, ооң чиңгине даргазынга Совет Эвилелиниң Маадыры Борис Громов томуйлаттырган.

Ниитизи-биле чугаалаарга, бистиң Тывада ажылдап турар шимчээшкинниң кежигүннерин Россияның "Дайынчы акы-дуңмалышкы шимчээшкинче" киирерин чугаалажып келгени ол. Конференцияга чөвүлекчилерниң тургузуун, ооң удуртулгазының составынче удуртукчу хүлээлгени күүседип шыдаар төлептиг кижилерни томуйлаары, Бүгү-россияның шимчээшкинниң Уставын, Дүрүмнерин аңаа чаңгыс дем-биле хүлээп алган болгаш моон соңгаар ук шимчээшкин чүгле төпке чагыртыр апаар.

Карим МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Чагаалар аразындан

ХЕМЧЭЭН АЛЫР ҮЕ КЕЛБЭЭН БЕ?

Хандагайты суурда ыттарның көвүдээни халаптыг. Ээлиг-даа, ээзи чок-даа ыттар кудумчу бүрүзүнде өөр-өөр апарган халчып чоруур. Анаа халчып чоруур чүве болза, чүү дээй эртик, өөр-өөр болуп алган, багай күш чок улусту билир, бичии уругларның холундан аъш-чем, хлевин ушта соп аппаар.

Чоокта чаа чуржум болур оолдуң балдырындан ыт сегирип алырга, барып ушкан, оон улаштыр боскунче халдай бээрге, холу-биле доза тударга, холунуң эъдин чүү-даа чок кылдыр чара соп каапкан, эрткен улус чарып, хай дивээн болза... Өршээ, хайыракан! Мен чаңгыс айда ийи катап ытка ызыртым. Телевизорга бичии уруглар өөренгеш чанып оргаш, ыттарга туттурганының дугайында көргүзерге, өршээ, хайыракан, бо-ла даргаларны чүгле багай чүве болу бээрин манаар, дүрген хемчеглерни албас дээш, дыка сагыш човаар мен. Бисте база ол хире айыыл бар, ону манаан ажыы чок, дүрген баш удур хемчеглерни алыры чугула деп бодалдыг бо материалды дарый үндүрерин диледим.

Василий МОНГУШ.

Хандагайты суур.

74-кү театр сезону АЖЫДЫЫШКЫН

Театрның 1947 чылдан 1977 чылга чедир ажылдап турганы амгы Тываның күрүне филармониязының бажыңынга:

Ноябрь 3, 18.00 шак – В.Көк-оол **«Хайыраан бот»**, драма, 1944 чылдагы шиинниң чаа редакциязы;

Ноябрь 4, 18.00 шак – Ю.Мафунэ **«Кырзалар»**, социал драма;

Ноябрь 5, 18.00 шак – Н.Ооржак **«Кара дашка харыылыг»**, социал драма;

Ноябрь 6, 17.00 шак – С.Мрожек **«Серенада»**, комедия;

Ноябрь 7, 17.00 шак – Ч.Ондар **«Үш ок»**, комедия;

Ноябрь 8, 17.00 шак – В.Көк-оол **«Хайыраан бот»**, драма, 1944 чылдагы шиинниң чаа редакциязы.

Шиилер тыва дыл кырында (орус дылче синхроннуг очулга чок).

Билеттиң өртээ 100 рубль. Шииже коллективтиг 15 билет садып алган болза, бир немелде олутту халаска бээр. **Чагыгларны болгаш айтырыгларны 2-14-42 телефон-биле шиитпирлеп болур**.

ДЫҢНАДЫГ

«Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң чагыргазынче хамаатЫ Борбак-оол Дамдын-оолович Хертек Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууннуң Кара-Хөл суурнуң Даштыг-Хөл деп черинде ниитизи-биле 300000 дөрбелчин метр шөлдүг, кадастрының дугаары 17:01:08 02 001:2, чер участогун хуу ажыл-агый тудары-биле хуу өнчү-хөреңги кылдыр бээрин дилээн билдириишкинни киирген.

«Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң чагыргазы хоойлу-дүрүм езугаар ук медээни чарлаанындан 30 хонуктуң дургузунда үстүнде айыттынган билдириишкинге хамаарыштыр удурланган болгаш өске-даа саналдарны дараазында адресче киирерин дыңнадып тур: **Тыва Республика, Бай-Тайга кожуун, Тээли суур, Комсомольская кудумчузу, 19 дугаарлыг бажың, кабинет 208.**

Байыр чедириишкиннери

Бистиң эргим, ынак эживис, эмчивис, 20 ажыг өпеяларның энерелдиг энези **Саяна Кыргысовна КАРА-САЛДЫҢ** октябрь 22-де төрүттүнген чаагай хүнү.

Ол 2007 чылда эжи Дамба Суванович Кара-Сал-биле эгин кожа чурттаанының 50 чылын болгаш юбилейлиг төрүттүнген хүнүн демдеглээннер. 40 ажыг чылдар дургузунда ол Даа кожууннуң төп эмнелгезинге ие-чаштарга «хин ава» болуп, чонунга бараан болган. Хөй шаңналдарның эдилекчизи, ажылын эки билир, чончу, бүзүрелдиг эмчи.

С.К.Кара-Салга төрүттүнген хүнүн таварыштыр байлакшылды, кадыкшылды, узун назылаарын күзедивис.

Өөнүң ээзи Дамба Кара-Сал,
хөй санныг эштери, уруглары, чаштары.

Октябрь 20-де бистиң ававыс **Татьяна Караннаановна,** ачавыс **Игорь Доюнович ХЕРТЕКТЕРНИҢ** өг-бүле тутканындан бээр 25 чыл оюу болур.

Ававыс 1984 чылдан эгелеп бо хүннерге чедир школада орус дыл, литература башкылап турар. Ачавыс 1984 чылдан 2005 чылга чедир «Кара-Хөл» совхозка өшкү, бода мал бригадирлеп, зоотехниктеп ажылдап чораан.

Алдын хүннүг чырык черге
Амыдырал биске шаңнаан
Ававыска, ачавыска
Аас-кежик күзеп тур бис.
Узун назын назылаарын,
Уйнуктары көвей боорун
Сеткиливис ханызындан күзеп,
Черге чедир мөгейдивис.

Уруглары, күдээлери, оглу, уйнуу.

ХАНДЫМАА ДАВААЕВНА ХОРЛУУ,
юбилейиңер-биле!

Эрзин кожууннуң Бай-Даг сумузунда чурттап чоруур угбавыс Хандымаа Давааевна Хорлуу чоокта чаа 70 харлаан. Ол хөй чылдарның дургузунда «Чаа орук» совхозка ак сеткилдиг ажылдап, мал ажылынга бедик мергежилдиин көргүзүп, мурнакчы малчыннарның санынга кирип, шаңнал-макталдарга төлептиглерниң бирээзи чораан.

Угбавыс бодунуң ажы-төлүн күш-ажылга ынак, эртем-билиглиг, амыдыралчы кижилер кылдыр өстүрүп каан. Назы-хары улгатса-даа, бо хүннерде ажы-төлүнге, аныяк-өскенге бүгү талазы-биле деткимчени көргүзүп чоруур. Ажыл-агыйга кызымаккайы болгаш биче сеткилдии дээш угбавысты чону хүндүлээр.

Хандымаа Давааевнага быжыг кадыкшылды, ам-даа хөй чылдарның дургузунда биске амыдыралчы арга-дуржулгаңарны дамчыдып бараан болуп чорууруңарны күзедивис!

Кинсин биле Наталья Моннарның өг-бүлезинден.

Чеди-Хөл кожууннуң Ак-Тал ортумак школазының 70 чыл оюнга

Чеден чылдар чергелештир эрткен-даа бол,
Чеже чаштар сенден билиг албаан дээрил.
Черивисте, чуртувуста Хендергеде
Серте-даа чок ол-ла хевээр туруп тур сен.
Эргиниңни артап кирген төлдериңни
Эртем-билиг чадазынче үдеп чор сен.
Дээди билиг чедип алган салгалдарың
Тергииннери эртемденнер болуп чору.
Эгүүр-шагда эжии ажык школаже
Энерелдиг бичии чаштар шуужуп турзун!
Чеден харлаан авыралдыг школага
Черге чедир мөгеэзли, төрел чонум!

М.Х. Агыы.

Ак-Тал суур.

Өскен суурум Улуг-Хем кожууннуң Арыг-Бажында Субурган ажыдыышкынынга дараазында одуругларны бараалгаттым.

Амылыг-ла амытаннар бүрүзүнге
Ачы-буян өргүп чоруур эртиневис,
Чурттап өскен суурувус сүлдези боол,
Субурган-даа көстүп келди, өөрүнчүүн!
Авыралдыг Субурганны алдаржыдып,
Аалдап келген, моорлап келген чонувус дээш,
Ажы-төлге аас-кежик доктаазын дээш,
Аккыр сүттен дээрже чажып чалбарыылы!
Чонувустуң човаг билбейн ажылдааштың
Чогудуп каан, бүдүрүп каан үүле-херээ,
Ажы-төлге кезээ шагда тураскаадып,
Арттырып каар белээңер-дир, төрелдерим!

Маадыр-оол Агыы.

Ак-Тал суур.

ШЫН Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail:shyntuva@mail.ru (shyn@tuva.ru).

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7800. Чагыг 118. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.